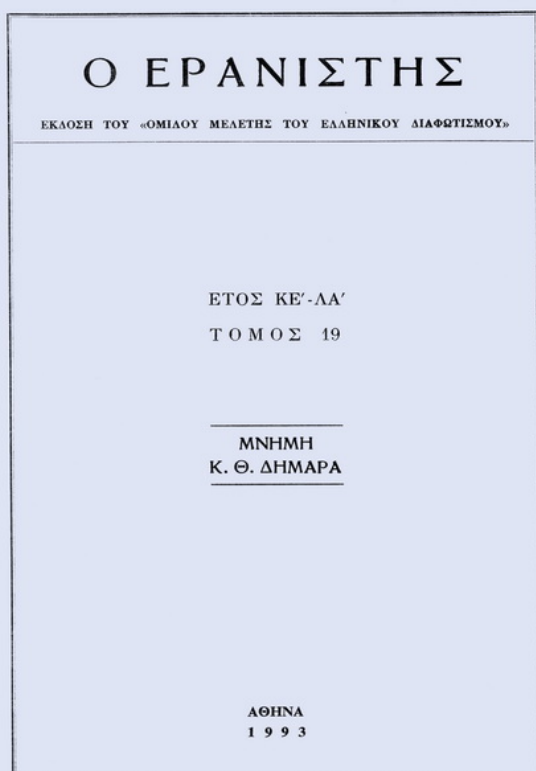

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Βίκυ Πάτσιου

doi: [10.12681/er.267](https://doi.org/10.12681/er.267)

To cite this article:

Πάτσιου Β. (1993). Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. *The Gleaner*, 19, 210–234. <https://doi.org/10.12681/er.267>

ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΕΣ ΔΟΚΙΜΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Δ“ΥΟ ΕΙΣΙΝ ΑΙ ΠΗΓΑΙ, ἔξ ὧν τὰ βιβλία βρύνοντα τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων ἀρδεύουσι, τὸ Συγγράφειν δηλ. καὶ τὸ Μεταφράζειν... Τὸ πρῶτον εἶναι δύσκολον, καὶ οὐ τοῦ παντός, ὡς ἱκανὰς καὶ εὐκρινεῖς γνώσεις τῆς τέχνης, ἢ ἐπιστήμης, περὶ ἧς ἡ συγγραφομένη βίβλος πραγματεύεται, ἀπαιτοῦν τὸ δεύτερον εἶναι αὐτὸ καθ’ ἑαυτὸ εὐκόλον, ὡς κυρίως, ἐκτὸς ἄλλων τινῶν... ἐπὶ τῇ γνώσει δύο διαλέκτων ἐπεριδόμενον, ἐκείνης δηλ. ἔξ ἧς, καὶ ἐκείνης, εἰς ἣν ἡ μετάφρασις γίνεται.»¹

Ἡ στροφή πρὸς ὀρισμένα ἐνδιαφέροντα, ἡ φιλοπερίεργη διάθεση καὶ ἡ φιλομάθεια² ποὺ διαπιστώνονται κατὰ τὴν περίοδο τῆς πνευματικῆς «ἀφύπνισης» τοῦ ἑλληνισμοῦ (στὰ χρόνια 1770-1820) ἱκανοποιοῦνται ἐγκαίρως μὲ τὸν πρὸ ἄμεσο καὶ ἀποτελεσματικὸ τρόπο: τὶς μεταφράσεις.

Στὴ διάρκεια τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα μεταφράζονται θεολογικὰ κυρίως συγγράμματα καθὼς καὶ ἔργα τῆς κλασικῆς (λατινικῆς) γραμματείας. Τὸν ἐπόμενον αἰῶνα τὰ μεταφραστικὰ ἐνδιαφέροντα διευρύνονται καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς γνώσης. Τὰ χρόνια αὐτά (ἕως τὸ 1770), ὁ ἑλληνας ἀναγνώστης ποὺ δὲν γνωρίζει ξένες γλῶσσες μπορεῖ νὰ διαβάσει, μεταξὺ

Ἡ ἐργασία ποὺ ἀκολουθεῖ στηρίχθηκε στὶς ἐρευνητικὲς ἐνασχολήσεις μου στὰ πλαίσια τοῦ Προγράμματος «Γλωσσολογία καὶ Πολιτισμικὲς ἑπάρχεις: Ὁ Ἑλληνισμὸς μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης (16ος-19ος)» τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ε.Ι.Ε. καὶ προποθέτει τὸν προβληματισμὸ ὧσων ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ φαινόμενα τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἰδιαίτερα θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν ὑπεύθυνον τοῦ Προγράμματος, κ. Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκο, γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς γνώσεις του.

1. Ἰωάννου Δανιήλου Μεσγέρον, *Ἱατροφιλοσοφικὴ Ἀνθρωπολογία μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ... ὑπὸ Ἀναστασίου Γεωργιάδου*, Βιέννη 1810, σ. ε’. Ὁ πρόλογος τοῦ μεταφραστῆ ἔχει γραφεῖ μὲ πνεῦμα ἐντελῶς ἀντικοραϊκόν. Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Φροντίσματα, πρῶτο μέρος. Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸν Διαφωτισμὸ*, Ἀθήνα 1962, σ. 19-22.

2. Δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ ἀντίθετες φωνές: «μακρὰν κάθε ἀνθρωπίνῃ ἐπιστήμῃ καὶ μάθησις», ἔγραφε ὁ Μακάριος Καβαδίας, *Λόγος παραινετικός*, Βενετία 1802, σ. 15. Βλ. καὶ Σπ. Ἀσδραχάς, «Μακάριος Καβαδίας», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* 2 (1964), 225-246.

ἄλλων, ὀρισμένα ἔργα τῶν: Boccacio, Guarini, Fénelon, Tasso, Rollin κ.ά. «Ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις... γιὰ νὰ συναντήσῃ κανεὶς λόγιες μεταφραστικὲς ἐπιδόσεις ἀπὸ δυτικὰ ἔργα, πρέπει νὰ φθάσῃ ὡς τῇ στιγμῇ ὅπου τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ἀρχίζει νὰ ξεσπαργανώνεται ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἀποκλειστικότητα, δηλαδὴ νὰ ἀγγίζει τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.»³

«Ὑγιής», «ὕγιεινή» ἢ «ὕγιαίνουσα», ἡ φιλοσοφία βρίσκεται στὴ «ρίζα τοῦ δένδρου τῆς πολυμαθείας», γίνεται ἡ τέχνη τῶν τεχνῶν, ἡ ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν. «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι κατὰ φύσιν... ἐπιρρεπὴς εἰς τὴν περιέργειαν», γράφει ὁ μεταφραστὴς τοῦ Μεταστασίου ἐγκωμιάζοντας τὴν πολυπραγμοσύνη ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἐξακρίβωση τῆς φύσης τῶν ὄντων, τὴν εὐταξία καὶ τὴν ἐπιτηδεύματα.⁴

Ἡ «σοφὴ», ἡ «φωτισμένη» Εὐρώπη,⁵ ὡς τόπος τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς καλλιέργειας τῶν γραμμάτων, προκαλεῖ τὸν θαυμασμό γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ σημασία ποὺ ἀποδίδεται στὶς μεταφράσεις ὡς μέσον γνωριμίας καὶ διάδοσης τῶν ἔργων τῆς δυτικῆς σοφίας ἀποτελεῖ τυπικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀρχομένου ἤδη διαφωτισμοῦ. «Μυρία συγγράμματα καλὰ, συγγράμματα πολυμαθέστατα, ἔργα πάντα τῶν νεωτερικῶν σοφῶν, προέβησαν καὶ προβαίνουν καθ' ἐκάστην ἀνὰ τὸ φῶς... ἐν τοσούτῳ πόσος φωτισμὸς περισσότερος δὲν ἔμελλε νὰ ἀνθῇ καὶ μεταξὺ ἡμῶν... πόσα βιβλία ἄριστα, μέρος ἀπηνθισμένα, μέρος ὀλιγῶς μεταπεφρασμένα δὲν ἔμελλον νὰ περιπολῶνται καὶ ἐν ἡμῖν,» ἀναρωτιέται Ἀπολογούμενος ὁ Μοισιόδαξ στὰ 1780.⁶

Εἴκοσι χρόνια πρὶν, προλογίζοντας τὸν Muratori, εἶχε ἤδη ἀποπειραθεῖ νὰ διαγράψῃ καὶ νὰ διατυπώσῃ τὴν ἀφετηρία καὶ τὰ ὅρια μιᾶς πολυπλευρῆς διαδικασίας ἀνταλλαγῶν καὶ ἀντιστάσεων. Ἡ «ἀμέλεια» καὶ ἡ «ἀπόληψις» τῆς ἀρχαιότητος ποὺ ἀποδίδει τὰ πρωτεῖα καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1977, σ. 68.

4. *Τραγωδίαί... Πέτρον Μεταστάσιον... Βιβλίον πρῶτον*, Βενετία 1779, σ. ε'. Ἡ μετάφραση προσγράφεται στὸν Γεώργ. Νικ. Σοῦτσο (Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1872, σ. 241) ἢ τὸν Θεωμ. Ρόδιο (Ι. Ρ. Νερουλός, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1828, σ. 39). Πβ. Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. 1, Ἀθήνα 1973, σ. 205.

5. Γιὰ τὸ περιεχόμενον τῶν ὅρων, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ φωτισμένη Εὐρώπη», *Φροντισματα...*, σ. 3-23.

6. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, ἐπιμ. Α. Ἀγγέλου, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1976, σ. 153-154, σμ. 2.

γνώσης στην προγονική σοφία, ἀναδεικνύοντάς την σὲ ἀπαράβλητο πρότυπο, ὁδηγεῖ στην ἄγνοια ἢ τὴν περιφρόνηση τῶν εὐρωπαϊκῶν συγγραμμάτων. Φροντίζοντας γιὰ τὴν ἀναπλήρωση τῆς «χρείας καὶ τὴν συγκομιδὴν τοῦ καλοῦ», ἡ χρῆση τῆς ὀρθῆς κρίσης θὰ ἀπαιτοῦσε νέες ἀναζητήσεις καὶ προσανατολισμούς.

Ἡ «μίμηση» τῆς Εὐρώπης δὲν ἀποτελεῖ τελικὰ παρὰ διεκδίκηση τῆς ἐθνικῆς πολιτισμικῆς παρακαταθήκης ποὺ γιὰ λόγους ἱστορικοὺς εἶχε παραιομένη γιὰ χρόνια σὲ ξένο ἔδαφος. Ἡ «ἐξομαλίζουσα τὸν δρόμον τῶν μαθημάτων» καὶ «ἀπροκαταλήπτως» φιλοσοφούσα Εὐρώπη «δὲν κρύπτει μήτε τὸ φῶς ὅπου ἔλαβεν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, μήτε τὸ χρέος ὅπου ἔχει πρὸς αὐτήν. Εἶναι ἐτοιμὴ ὥστε νὰ τὴν προφθάσῃ μὲ ὅλα τὰ εἶδη τῆς μαθήσεως. Ρήτορες, ἱστορικοὶ... φυσικοὶ, μαθηματικοὶ... ὅλοι ἐπιθυμοῦν νὰ τὴν δουλεύσουν μὲ τὰ πονήματά των».⁷ Ἡ ἐξόφληση τοῦ χρέους παίρνει τὴ μορφή ἐνὸς «δώρου» ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸ μὲ εὐπροσηγορία.

Προκρίνοντας τὴν ἠθικὴ ἀπὸ τοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς παιδείας, ὁ Μοισιόδαξ ἐπιλέγει μεταξὺ διεξοδικῶν, φιλοεριστικῶν ἢ σκοτεινῶν συγγραφῶν τὸν πολυμαθῆ, εὐστοχο καὶ εὐκολονόητο Ἀντώνιο τὸν Μουρατώριο. Τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τοῦ ὕφους, «ἐλληνικὸν» (εὐκὸλον καὶ σύνηθες) ἢ «κοινόν» (ἀρμοδιώτερον καὶ δυσκολοεπιχείρητον), ἡ κατανόηση καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς «ἐννοίας τῶν πραγμάτων» καθὼς καὶ ἡ συντήρηση τῆς ζωηρότητας τῆς ἀναγνωστικῆς προθυμίας, ἐντείνουν τὴν ἀνησυχία τοῦ μεταφραστῆ. «Ἐκοπίασα μεγάλως μὲ αὐτὴν τὴν μετάφρασιν. Καὶ ἐπ' ἀληθείας τὰ αἵτια ἐστάθησαν πολλὰ... καὶ πρῶτον, διατὶ ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ πολλῶν ὑποθέσεων ὅπου ἀνάγονται εἰς διαφόρους ἐπιστήμας, ὅπου ἔκαμε χρεῖα νὰ ξετρέξω μὲ κάθε προσοχὴν τὴν κυριολεξίαν... δεύτερον, διατὶ δὲν ἔτυχον μὴδέναν ὁδηγόν... τρίτον, διατὶ ὁ συγγραφεὺς εἰς μερικοὺς τόπους ἦτον ἢ ἄτονος, ἢ ἄσφαχς, ὅπου ἔπρεπεν ἢ νὰ τὸν σαφηνίσω, ἢ νὰ τὸν ζωοποιήσω».

7. Ἡθικὴ φιλοσοφία μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος παρὰ Ἰωσήπου... Μοισιόδακος, Βενετία 1761, σ. λ'. Ἀνάλογες ἀπόψεις ἐθνικῆς πρωτοτυπίας ἐπαναλαμβάνονται καὶ τὰ μεταγενέστερα χρόνια. «Τῶν ἐπιστημῶν, ὅσαι φωτίζουν σήμερον τὴν Εὐρώπην, τὰ πρῶτα σπέρματα καὶ στοιχεῖα... σώζονται εἰς τὰ βιβλία τῶν Ἑλληνικῶν συγγραφέων», ἔγραψε ὁ Κοραῆς προλογίζοντας τὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀμαρτημάτων καὶ ποινῶν* τοῦ Beccaria (Παρίσι 1802, σ. ζ'). «Διὰ νὰ μὴ θαυμάζωμεν ὡς νέα ἐφευρέματα καὶ ἐκείνα, ἅπερ οἱ πρόγονοι ἡμῶν πρὸ πολλοῦ τοῦ χρόνου ἐφεύρον καὶ εἶπον», ὁ Ἑρμῆς ὁ Λόγιος [τὸ ἐξῆς: Α.Ε.] ὑπενθυμίζει ὅτι ὀρισμένες παρατηρήσεις τοῦ ἄγγλου ἱατροῦ καὶ φιλοσόφου Δαρβίνου στηρίζονται στίς διαπιστώσεις «παλαιῶν Συγγραφέων Ἑλλήνων», 1811, σ. 172 (Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Τὰ ἑλληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Εὐρετήρια Β'*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. 20, Ἀθήνα 1976).

τέταρτον, διατι ἀπλῶς κάθε μετάφρασις εἶναι δυσκολωτάτη, μάρτυρες... ὅσοι περιέργως τὴν ἐδοκίμασαν ἢ τὴν ἔκριναν.»⁸

Οἱ πρόωμες, διστακτικὲς λογοτεχνικὲς μεταφραστικὲς ἐπιδόσεις, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὲς ὁποῖες δὲν ἔφθασαν στὴν ἔντυπη μορφή, ἀφοροῦν σημαντικὰ ἔργα τῆς δυτικῆς λογοτεχνίας: μεταφράσεις τοῦ «Δὸν Κιχώτη», τοῦ Μολιέρου, Metastasio, Marmontel κ.ἄ.⁹ Τὰ ἐπόμενα χρόνια τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λογοτεχνία ὑποκαθιστᾷ, μὲ ὁλοένα πυκνότερο ρυθμὸ καὶ ἔνταση, ἡ διάθεσις κυριαρχίας στὴ γνώσι τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Προϋπόθεσις τῆς ἀναπτυσσόμενης πνευματικῆς ὁρμῆς γιὰ ἀνακαίνισι καὶ ἀποτέλεσμα τῆς νέας στάσεως ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ τὴ γνώσι, ἡ μετάφρασις στρέφεται στὰ ἐγγειρίδια ἐκμάθησις ξένων γλωσσῶν, τοὺς ὁδηγοὺς συμπεριφορᾶς, τὰ μαθηματικά, τὴν ἱστορίαν, τὴ φιλοσοφίαν, τὴν ἱατρικὴν καὶ τὴ γεωγραφίαν, «εἰς ἀνάδοσιν ἐπιστημονικῆς εὐφορίας καὶ πρὸς συγκομιδὴν καρπῶν ἀρετῆς καὶ μαθήσεως».¹⁰

Τὸ θεωρητικὸ σύστημα τῆς μεταφραστικῆς κίνησις μορφοποιεῖ στὸν φθίνοντα αἰῶνα ὁ Καταρτζής, ἀναπτύσσοντας τὴ σημασίαν, τὲς ἀρχὲς καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς: «ἐπειδὴ ὅμως στὰ ἑλληνικά δὲν ἔχουμ' ἐμεῖς ὅλαις τῆς ἐπιστήμης χώρια, ἀλλὰ πολλαῖς εἶναι συμπεφυρμέναις καὶ ἀνακατωμέναις, καὶ μάλιστα ἡ ἱστορία... καὶ ἡ γεωγραφία καὶ χρονολογία... καὶ λείπει... καὶ ἡ πρόοδος στῆς ἄλλαις ἐπιστήμης καὶ τέχναις... πρέπει πάλε στὰ φραντζέ-

8. Ὑθικὴ φιλοσοφία..., σ. κδ'.

9. Βλ. Π. Μουλλᾶς, «Μεταφράσεις καὶ πρωτότυπα κείμενα ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα», Ὁ Ἑρμηνεύτης 3 (1965), 215-217· Α. Δρούλια, «Ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ Δὸν Κιχώτη», Ὁ Ἑρμηνεύτης 4 (1966), 25-29· τῆς Ἰδίας, «Molière traduit en grec-1741», *L' époque phanariote*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 413-418· Α. Ταμπάκη, «Ὁ Μολιέρου στὴ φαναριώτικὴ παιδείαν», *Τετράδια ἐργασίας* Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. 14, Ἀθήνα 1988. Γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ μεταφραστικὰ ἐνδιαφέροντα, βλ. Ρ. Ἀργυροπούλου, «Νεοελληνικὲς μεταφράσεις φιλοσοφικῶν ἔργων (1760-1821)», *Δευκαλίων* 21, Μάρτ. 1978, 131-142 καὶ γενικότερα, M. de Queux de Saint-Hilaire, «Des traductions et des imitations en grec moderne», *Annuaire de l' Association pour l' encouragement des études grecques en France* 7 (1873), 330-357· Αἰκ. Κουμαριανοῦ-Α. Δρούλια-Ε. Layton, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο 1476-1830*, Ἀθήνα 1986, σ. 168 κ.ἑ.

10. *Λεξικὸν Τριγλωσσον... Συνερανισθὲν παρὰ Γεωργίου Βεντότη*, τ. 1, Βιέννη 1790, φ. 3 ἄ. Τὴν κυριαρχίαν τῆς ἐπιστήμης στὲς μεταφράσεις τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰ. ἐπισημαίνει καὶ ὁ Νερουλός: «La période est caractérisée par l'importation en Grèce des connaissances scientifiques de l'Europe. On traduit quantité d'ouvrages qui roulaient sur les sciences, l'histoire, la morale et la philosophie... Cette période est éminemment scientifique», *Cours de littérature grecque moderne...*, σ. 25· βλ. σχετικὰ καὶ σ. 146-148.

ζικα νά τὰ γυρεύουμ' αὐτά».¹¹ Ἀξιολογώντας συνολικά τὶς μεταφραστικές ἀπόμενες ἕως τὸ 1784, διαπιστώνει: «Ὅσο γιὰ τῆς μετάφρασές μας, ὅσαις εἶδα, δὲν ἔχουν: α) καμμιά μέθοδο στὴ μεταβολή· β) δὲν ἔχουνε τὴν ἀνάλογη νοστιμάδα πῶχουνε τὰ πρωτότυπα· γ) δὲν ἔχουν τὴν αὐτὴν σαφήνεια, πὺν εἶν' ἡ πρώτη ἀρετὴ λόγου».¹²

Ἡ στροφή πρὸς τὴν ἱστορία ἐκφράζεται στὰ μισὰ τοῦ αἰώνα, μὲ τὴ μετάφραση μιᾶς ἀρχαίας ἱστορίας τοῦ Rollin. Ἀναφερόμενος στὴ χρησιμότητα τῆς ἐκδόσης ὁ Καταρτζῆς παρατηρεῖ: «Ἡ παλαιὰ... ἱστορία τοῦ κυρ Ρολλίνου εἶν' ἀξιόλογη· καὶ μ' ὅλον ὅπου στὴ Φραγκιὰ... ἔχουν καὶ καλλίτερα... ἐμεῖς ἄλλο τέτοιο βιβλίον δὲν ἔχουμε. Αὐτὸ ἐτυπώθηκε στοὺς ῥῥφν' στὴ Βενετία, κ' ἔπρεπε νὰ τὸ παραδίδουνε στὰ κοινὰ καὶ σπητικά σκολεῖα... Πῶς μπορεῖ ἕνας ἄνθρωπος νὰ γένῃ φιλόσοφος, ὃ ἐστὶ νὰ διανοῇται, ὅταν τὸ μνημονικό του εἶν' ἄδειο;»¹³

Ἡ ἀπόδοση τοῦ νοήματος στὴ ζωντανή (ρωμαϊκή) γλῶσσα μὲ γλαφυρότητα καὶ σαφήνεια, χωρὶς νὰ ἀλλοιώνεται ἡ οὐσία καὶ ἡ χάρη τοῦ πρωτότυπου κειμένου, ἀποτελεῖ βασικὴ προϋπόθεση τῆς μεταφραστικῆς προσπάθειας. Οἱ δυσχέρειες λόγῳ ἀνυπαρξίας τῆς κατὰλληλης ὑποδομῆς ὑπογραμμίζουν τὸ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος. «Δὲν εἶχα μῆτε παραδείγματα νὰ διῶ καὶ νὰ μιμηθῶ, μῆτε λεξικά ρωμαϊκά... μῆτε τίποτε σημειώματα

11. Δ. Καταρτζῆς, «Συμβουλὴ στοὺς νέους», *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἐκδ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1970, σ. 59-60.

12. Δ. Καταρτζῆς, «Πρόλογος στὴ μετάφραση τοῦ Ρεάλλ», ὁ.π., σ. 316. Ὁ ἴδιος ξεχωρίζει τὶς μεταφράσεις τοῦ Μολιέρου (1741→) καὶ τοῦ Μεταστασίου (1758→). Πβ. Α. Δροῦλια, «Molière traduit en grec - 1741», ὁ.π., σ. 414.

13. Δ. Καταρτζῆς, «Λόγος προτρεπτικός στὸ γνῶθι σαυτόν», ὁ.π., σ. 177-178. Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας μορφοποιεῖται στὰ χρόνια πὺν ἀκολουθοῦν. Στὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Σπυρ. Παπαδόπουλο τῆς Ἱστορίας τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ Ρουσίας καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Πόρτας (Βενετία 1770-1773) σχολιάζεται τὸ «χρέος» τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ὁ «σκοπὸς» τῆς ἱστορίας (τ. 2, σ. 4-6), ἐνῶ τὸ Σημείωμα πρὸς τὸν Ἀναγνώστη (τ. 1, φ. 1 γ.α.) τὸν προειδοποιεῖ: «Μὴ θαυμάζῃς ἀνίσως καὶ δὲν βλέπῃς Ἱστορισμένον τὸν πόλεμον εἰς τοῦτον τὸν πρώτον τόμον, διατὶ κάμνει χρεία πρώτον νὰ ἐρευνήσωμεν τὴν ἀρχήν, πῶθεν δηλαδὴ ἀρχήσεν ὁ πόλεμος, ποῖα τὰ αἷτια ὅπου τὸν ἐπαρᾶκίνησαν, καὶ τίνες οἱ πρωταῖτιοι τῶν κακῶν καὶ σκανδάλων, διὰ νὰ εὕρωμεν τὸ ποθοῦμενον τέλος». Ἡ φιλοσοφία τῆς καθολικῆς ἱστορίας καὶ ὁ σκοπὸς τῆς, ἡ ἀπόδειξη «δι' ὅποιας συμπλοκῆς τῶν αἰτιῶν καὶ ἀποτελεσμάτων, ὁ κόσμος καὶ οἱ κάτοικοι αὐτοῦ κατήντησαν εἰς τὴν παρούσαν κατάστασιν», συνδεδεμένη μὲ τὸ ἔργο καὶ τὴν παρουσία τοῦ Herder, ἀναπτύσσεται τὰ μεταγενέστερα χρόνια ἀπὸ τὸν Θ[εόδωρο] Μ[ανούση] στὸν Α.Ε. (1813), 11-16 κ.ἑ. Πβ. καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ο J. G. Herder καὶ ἡ παρουσία του στὴν διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 283-300.

πού ν' ἀναφέρονται στὴ μετάφραση ἀπτὰ φραντζέζικα, μήτε ἄλλη καμμία βοήθεια πολλή ἢ ὀλίγη, ἀλλὰ ὅλα ἔπρεπε νὰ τὰ συλλογισθῶ, ὅλα νὰ τὰ παρᾶθῶ καὶ νὰ τὰ ζυγιάσω... μοναχός μου», γράφει ὁ Καταρτζῆς προλογίζοντας τὸν *Réal*.¹⁴ Στὸ ἴδιο κείμενο διατυπώνονται καὶ ὁρισμένοι γενικοὶ κανόνες πού ἀκολούθησε στὴ μετάφραση: κυριολεκτική ἢ κατ' ἀναλογίαν, μεταφορική καὶ περιφραστική ἀπόδοση ὀνομάτων καὶ ρημάτων, ἀσύνδετο σχῆμα καὶ χρῆση συνδέσμων, παραγωγή ἐπιθέτων ἀπὸ οὐσιαστικά κτλ.¹⁵

Ἡ ἔλλειψη καλῶν παραδειγμάτων στὴ συγγραφή καὶ τὴ μετάφραση καθὼς καὶ ἡ γένεση τῆς «ἡδονῆς ζουντανῆς καὶ καλλιεργημένης γλώσσας» (τῆς φραντζέζικης) μεγαλώνουν τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ μεταφρασζόμενο καὶ τὸ μεταφραστικό μέσο, μετατρέποντας τὴ σχετική διαδικασία σὲ πρωτότυπο συνθετικό γύμνασμα: «νὰ πῶ τὴν ἀλήθεια, τώρα μαθαίνω νὰ μεταφράζω ἀπτὰ φραντζέζικα καὶ ἐν ταυτῷ γυμνάζουμαι νὰ συνθέτω μετὰ λόγου ρωμαίικα... αὐτὸ πῶκαμ' γώ, ἂν τὸ κάμη ἄλλος καὶ ἄλλος... νὰ πού ἀποχτοῦμε βιβλία, κ' ἰδέαις καὶ γλῶσσα, τὴ γλῶσσα μας».¹⁶

Ἐνταγμένη στὸ κίνημα τῆς παιδείας τὴν ἐποχὴ πού «τὰ καλὰ φρονήματα ἄρχισαν νὰ γείνωνται ἀρκούντως κοινά», ἡ μεταφραστικὴ δραστηριότητα συντελεῖ στὸ θρίαμβο τῆς γνώσης καὶ τῆς φιλοσοφίας, τῆς «μεγαλοδυνάμου Αἰγίδος τοῦ Διός, [ἡ ὁποία] φυγαδεύει τὰς φοβεράς φάλαγγας τῶν διαφόρων προλήψεων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα».¹⁷ Οἱ μεταφραστικὲς ἐνασχολήσεις

14. Δ. Καταρτζῆς, «Πρόλογος στὴ μετάφραση τοῦ *Reál*», ὁ.π., σ. 316.

15. «Τὸ ὄνομα ἢ ῥῆμα πού ἐσήμαινε κυρίως πρᾶγμα ἢ ἐνέργεια, τὸ μεταφράζω κυρίως εἰς τὰ ρωμαίικα... Τὸ οὐσιαστικὸ ξηγώντας το ἀπτὰ φραντζέζικα, τὸ ἐπίθετό του δὲν τὸ μεταφράζω πάντα ἀπ' αὐτά, ἀλλὰ τὸ ἔδωκα τὸ ἐπίθετό του πού τέριαζε στὰ ρωμαίικα. Τὸ αὐτὸ ἔκαμνα καὶ στὰ ἐπιρρήματα ποῦν' ἐπίθετα τῶν ρημάτων...», στὸ ἴδιο, σ. 326-327.

16. Στὸ ἴδιο, σ. 326. Ἀνάλογες παρατηρήσεις γιὰ τὴ δυσκολία ἀπόδοσης ἐπιστημονικῶν ἑννοιῶν στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα ἔχει διατυπώσει καὶ ὁ Κοδρικῆς: «Μὲ μίαν τοιαύτην διεφθαρμένην Γλῶσσαν, ἡποῦ μόλις εὐπορεῖ τὰς πρὸς δῆλωσιν τῶν πλέον τετριμμένων ἰδεῶν λέξεις... πῶς ἡμπορεῖ τινὰς νὰ μεταφράσῃ βιβλία ἐπιστημονικά... ἢ νὰ ἐκθέσῃ ἀρχὰς συστηματικάς;» γιὰ νὰ καταλήξῃ: «... Ἄν δὲν ἡμῶρεσα νὰ μεταφράσω μὲ τὴν ἐνδεχομένην κομψότητα καὶ ἀκρίβειαν... τοῦλάχιστον μοὶ μένει ἀπολογία πρὸς παρηγορίαν ὅτι καὶ ἔγραψα μὲ μόνην καθαράν τὴν Ρωμαίικην Γλῶσσαν», *Ὁμιλία περὶ πληθύος κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ... Μεταφρασθεῖσαι... παρὰ Παναγιωτάκη... Κοδοικᾶ, Βιέννη 1794*, σ. xix, xxxi. Πβ. καὶ Ἄλ. Σφοῖνη, *Langue et mentalités au Phanar (XVIIe-XVIIIe siècles)*, I-II, Παρίσι 1991 (δρατυλογραφημένη διατριβή).

17. Πβ. τὴν «Εἰδηση» τῆς μετάφρασης τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας τοῦ Ροῦτοῦ (J.-C. Royou, *Histoire du Bas-Empire*, Παρίσι 1804) στὸν *A.E.* (1812), 83.

παρακολουθούν τις μεταβολές που συντελούνται στον γενικότερο πολιτισμικό χώρο (σύσταση σχολείων, εφαρμογή νέων εκπαιδευτικών μεθόδων, αποστολή υποτρόφων στη Δύση,¹⁸ έκδοση σύγχρονων διδακτικών εγχειριδίων, πολλά από τα οποία είναι έρανισμένα ή μεταφρασμένα από αντίστοιχα ευρωπαϊκά) και προσαρμόζονται σε ένα σύστημα έκδοτικών προθέσεων και προγραμματισμού που αφορά την επιλογή του θέματος, την αναζήτηση «άρμοδιων και πρόσφυνων» προτύπων, τη χρηματοδότηση (που εξασφαλίζει ή διοικητική αρχή, ο χορηγός ή οι συνδρομητές), τη διάδοση του εντύπου και τη σχετική οικονομική επιτυχία της έκδοτικής προσπάθειας.

Την αξία των μεταφράσεων ένθααρνούν και υποστηρίζουν στα τέλη του 18ου αι. πατριάρχες και ήγεμόνες (Σ. Χαντζερής, Ν. Καρατζάς, Άλ. Μαυροκορδάτος, Μ. Σούτσος), που αναλαμβάνουν το ρόλο πνευματικών ήγετων και φροντίζουν να καθιερώσουν τη συνήθεια της μεταφραστικής πρακτικής. 'Ανάλογη πρόθεση έκδηλώνουν και οι λόγιοι. 'Απευθυνόμενος στους ήγεμόνες της Μολδαβίας και Δακίας ('Ιω. Μουρούζη και 'Ιω. Ύψηλάντη) ο 'Ιωσήπος Μοισιόδαξ προσπαθεί να εξασφαλίσει την πραγματοποίηση του έκδοτικού του προγράμματος που αποτελούν «Πρώτον μὲν Δύω 'Οδοὶ Μαθηματικαὶ σῶαι, μία μὲν πρὸς χρῆσιν τῶν εὐγενῶν, μία δὲ πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων, δεύτερον δὲ δύο 'Οδοὶ Φυσικαί, ὡσαύτως ἡ μία μὲν διὰ τοὺς εὐγενεῖς, ἡ λοιπὴ δὲ διὰ τὰ σχολεῖα, τρίτον δὲ Μία 'Επιτομὴ τῆς 'Αστρονομίας κατὰ τοὺς Νεωτέρους».¹⁹

Παρόμοιους στόχους επιδιώκουν στις αρχές του 19ου αιώνα φιλολογικές ή άλλες εταιρείες και ενώσεις. 'Ο έφορος της Φιλολογικής 'Εταιρείας του

18. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς νέους ποὺ σπουδάζουν στὴν Εὐρώπη ἀσχολοῦνται μὲ τὴ μετάφραση. Πβ. τὸ παράδειγμα τοῦ Δημ. Πούλου (Πάδοβα), Εὐστ. 'Ιωαννίδη (Παρίσι), 'Ιώσ. Δούκα (Παρίσι) κ.ά. 'Ο Βάμβας, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὸ Παρίσι, εἰσάγει στὴ Σχολὴ τῆς Χίου τὸ μάθημα, τὸ σύγγραμμα καὶ τὴ μέθοδο τοῦ γάλλου δασκάλου του χημικοῦ L.-J. Thénard (πβ. *A.E.*, 1817, σ. 252). 'Ο Βάμβας εἶχε ἀρχίσει τὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν πρώτη έκδοση τοῦ γαλλικοῦ πρωτότυπου (*Traité de chimie élémentaire*, Παρίσι 1813-1816). 'Ο Κοραῆς τοῦ προμηθεύει τὴ δεύτερη, γιὰ νὰ προσθέσει τίς συμπληρώσεις καὶ τίς διορθώσεις τοῦ συγγραφέα. 'Αρκετὰ χρόνια ἀργότερα, γράφει στὸν Βάμβα (ἐπιστολὴ ἀπὸ 26.9.1832): «τί ὄφελος ἀπὸ τὰς μεταφράσεις σου, ἐπειδὴ δὲν τὰς ἐκδίδεις διὰ τῶν τύπων; Τὴν Χημείαν τοῦ Θενάρδου προσμένομεν ἀκόμη», Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ἐκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., τ. Δ', 'Αθήνα 1982, σ. 149. τ. Σ' (1984), σ. 293, 296. Πβ. καὶ *Ἀθηνᾶ* (1819), 151· *Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος* [στὸ ἐξῆς: *E.T.*], 1820, σ. 121 (Ρ. 'Αργυροπούλου - Α. Ταμπάκη, *Τὰ ἐλληνικὰ προεπαναστατικὰ περιοδικά. Εὐρετήρια Γ'*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. 27, 'Αθήνα 1983).

19. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας Συντεθείσα ὑπὸ 'Ιωσήπου τοῦ Μοισιόδακος*, Βιέννη 1781, σ. ix. Τίς ἐκδοτικὲς του προθέσεις ἐπαναλαμβάνει καὶ στὸ: *Σημειώσεις Φυσιολογικαί*, Βουκουρεστί 1784, σ. δ'.

Βουκουρεστίου, ο Ίγνάτιος Ούγγροβλαχίας, προτείνει τη μετάφραση έργων καθολικής ιστορίας, μυθολογίας, αρχαιολογίας και κριτικής και προθυμοποιείται να καταβάλει τα έξοδα της έκδοσης και της διανομής του μεταφραστή. Από τα ιστορικά έργα άρχισε η μετάφραση της «Καθολικής Ιστορίας» του L.-P. Anquetil: «Προέβαλεν ο Έφορος, ότι το πρώτον αναγκαῖον εἰς τὸ γένος εἶναι ἡ Ἱστορία. Καθολικὴν Ἱστορίαν ἀκόμη δὲν ἔχομεν. Δὲν εἶναι χρεία νὰ τὴν συνθέσωμεν, φθάνει μόνον νὰ κοπιᾶσωμεν ἵνα μεταφράσωμεν αὐτὴν ἀπ' ἄλλων γλωσσῶν, ὅποια ἐγκριθῇ καλλιωτέρα».²⁰

Ἀνάλογες δραστηριότητες εἶχε ἀναπτύξει καὶ ἡ Ἑταιρεία τοῦ Γυμνασίου Σμύρνης ἀναθέτοντας στοὺς δασκάλους του νὰ μεταφράζουν βιβλία ἀναγκαῖα στοὺς μαθητές.²¹ Ἐφορία φιλογενῶν ἐμπόρων τοῦ «Συστήματος» τῆς Κωνσταντινούπολης φροντίζει τέλος νὰ συγκεντρώσει τὴν ἀναγκαῖα ποσότητα χρημάτων γιὰ τὴν μετάφραση καὶ τὴν έκδοση ὠφελίμων βιβλίων: «Γίνεται λοιπὸν μελέτη νὰ κατασταθῇ Ἐφορία εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς φιλογενεῖς καὶ ἐπιμελεῖς συστηματικούς ἐμπόρους, ἡ ὅποια... νὰ φροντίζῃ εἰς τὸ ἔξῃς περὶ συγγραφῆς, μεταφράσεως καὶ ἐκδόσεως ὠφελίμων βιβλίων... Ὅθεν ἀνάγκη πᾶσα νὰ συγκροτηθῇ ἱκανὴ ποσότης χρημάτων, καὶ νὰ κατατεθῇ εἰς ἀσφαλῆ τόπον... καὶ ὁ μὲν ἐτήσιος τόκος νὰ δαπανᾷται πάντοτε εἰς έκδοσιν βιβλίων, καὶ εἰς μισθοὺς μεταφραστῶν, τὰ δὲ βιβλία νὰ πωλῶνται μὲ καλὴν τιμὴν εἰς αὐξήσιν τοῦ κεφαλαίου».²²

20. Δ' Συνέλευση τῆς Φιλολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ Βουκουρεστίου (18.3.1811): *A.E.* (1811), 158-159. Ὁ Α. Γαζής ὑποδεικνύει στοὺς μεταφραστὲς τὴν παράλληλη χρῆση τῆς γερμανικῆς, ἐμπλουτισμένης μὲ κριτικὲς σημειώσεις, μετάφρασης τῆς Ἱστορίας τοῦ W. Guthrie καὶ J. Gray. Δύο χρόνια ἀργότερα, ἡ Ἱστορία αὐτὴ θεωρεῖται ἀπὸ τὸ ἴδιο περιοδικὸ ὅτι περιέχει πολλὰ σφάλματα, ἐνῶ ὁ Anquetil παρουσιάζεται ὡς «οὐδενὸς λόγου ἄξιος» γάλλος ἱστορικός, πβ. *A.E.* (1813), 37, 40.

21. Πβ. ἐπιστολὴ τοῦ Κούμα στὸν ἐκδότη τοῦ *A.E.* (1812, σ. 78-79): «Τῆς Ἑταιρείας ὁ ζήλος ἀνάπτεται ἡμέραν ἐξ ἡμέρας... Οἱ μέτοχοι συνεισφέρουσι προθύμως τὴν δαπάνην διὰ πᾶν χρειῶδες τοῦ Γυμνασίου. Ἐπαρακάλεσαν τὸ διδασκαλικὸν σύστημα νὰ συντάττῃ, ἥ καὶ νὰ μεταφράζῃ... ὑποσχόμενοι τὴν δαπάνην τῆς τυπώσεως».

22. *A.E.* (1816), 302, 305 ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς ἐπιστολὲς τῶν ἀδελφῶν Μιχαήλ καὶ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ Κοραῆς προτείνει ἕναν πῦν μόνιμο καὶ ὑπεύθυνον προγραμματισμὸ τῶν ἐκδόσεων, ὅστερα ἀπὸ τὴν κρίση καὶ τὴν ἐπιλογὴ τῶν Ἐπιτρόπων τοῦ ταμείου. *A.E.* (1820), 650, 652. Πβ. Τρ. Σκληροβενίτης, «Βιβλιολογικὰ Α», *Μνήμων* 8 (1980-82), 358-365 καὶ *Τὰ ἐμπορικά ἐγχειρίδια*, Ἀθήνα 1991, σ. 75-83. Εἶχε σχεδιαστῇ ἡ έκδοση τῆς «Φυσικῆς Ἱστορίας» τοῦ Buffon (Αἰνιάν, Κ. Γ. Σοῦτσος) καὶ τοῦ «Νέου Ἀναχάρσιδος» (Γ. Αἰνιάν). Στὴ διαχείριση τοῦ κεφαλαίου τῶν «φιλολογικῶν» χρημάτων ποὺ θὰ συγκεντρώνει τὸ «Σύστημα»

Στή συλλογική οικονομική υποστήριξη της μεταφραστικής προσπάθειας είχε αναφερθεί νωρίτερα και ο Κοραΐς, προσδιορίζοντας παράλληλα και το περιεχόμενό της: «Ἀμοιβή, καὶ χορηγία τῆς δαπάνης τοῦ τύπου [νὰ δοθῇ ἀπὸ τὸ Κοινὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως] καὶ εἰς τὸν ὅστις μεταφράσῃ ἀπὸ τὰς ἄλλογενεῖς εἰς τὴν ἡμετέραν κοινὴν γλῶσσαν βιβλίον ὠφέλιμον εἰς τὸ γένος· ἐξ ἐκείνων μάλιστα τῶν βιβλίων ὅσα συντείνουν νὰ καθαρίσωσι τὰς κεφαλὰς τοῦ ἀπαιδευτοῦ ὅγλου ἀπὸ τὰς μωρὰς δόξας, καὶ νὰ ἐμβάσωσιν εἰς τὸν αὐτῶν τὰς ὁρθὰς δόξας, αἱ ὁποῖαι διακρίνουσι τὰ φωτισμένα ἀπὸ τὰ βάρβαρα ἔθνη».²³

Ἡ ἀναζήτηση οικονομικῆς υποστήριξης τῆς ἐκδοσης καθυστερεῖ ἡ ἀκόμη ἀκυρώνει τὶς μεταφραστικὲς ἐπιδόσεις. Ὁ Α. Γαζής, σχολιάζοντας τὴν παρουσίαση τοῦ *Λεξικοῦ τῆς Γαλλικῆς Γλώσσης* τοῦ Γρηγ. Ζαλίκολου (Παρίσι 1809) ἀπὸ τὸν Μ. Δ. Σχινᾶ, υπογραμμίζει τὶς δυσκολίες τῆς ἐκδοσης ἐπιδιώκοντας τὴ σύμπραξη «φιλογενῶν» χορηγῶν: «Πρὸ καιροῦ εἶναι μεταφρασμένοι εἰς τὴν διάλεκτόν μας ἀπὸ ὁμογενῆ Κωνσταντινουπολίτην ὁ εἰς τὴν Γενικὴν Ἱστορίαν λόγος τοῦ Γάλλου Βοσσουνέτου... ἂν κανένας φιλόκαλος καὶ φιλογενὴς πλούσιος θέλῃ νὰ εὐεργετήσῃ τὸ γένος του, ἅς δηλοποιήσῃ διὰ τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ, ὅποιαν ἀμοιβὴν δίδει εἰς τὸν κοπιᾶσαντα ὁμογενῆ, καὶ ἡ μετάφρασις στέλλεται, ὅπου ζητηθῇ... Ἄλλος πάλιν ὁμογενὴς μετέφρασεν ἀπὸ τὴν σειρὰν τῆς Παιδαγωγίας... τοῦ Κρ. Οὐανδελαιγκίδου (Ant. Hub. Wandelaingourt)... ὁ μεταφραστὴς ὑπόσχεται νὰ ἐξακολουθήσῃ τὴν μετάφρασιν ὁλοκλήρου τοῦ συγγράμματος, ἂν εὕρῃ τῶν μεταφρασθέντων ἀγοραστήν».²⁴ Οἱ δυσκολίες πραγματοποίησης τῶν μεταφραστικῶν προθέσεων εἶναι γνωστὲς καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς μετα-

κάνει ἀναφορὰ καὶ ὁ συντάκτης τῶν «Σκέψεων περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀναχάρσιδος», προτείνοντας στὸν χορηγὸ Ἀλέξ. Κουμπάρη τοὺς ὅρους τῆς χρηματοδότησης καὶ τῆς διανομῆς τοῦ ἔργου (Α.Ε., 1817, σ. 410). Σὲ Ἑταιρεία φιλογενῶν ἀπευθύνεται καὶ ὁ Σπ. Κονδός, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴ συνέχεια τῆς ἐκδοσης τῆς «Καθολικῆς Ἱστορίας» του (Α.Ε., 1820, σ. 570).

23. Α. Κοραΐς, «Τὰ εἰς τὴν ἐκδοσιν [1809] τῶν Βίων τοῦ Πλουτάρχου Προλεγόμενα»: *Προλεγόμενα*, τ. Α', Ἀθήνα, 1986, σ. 351.

24. Α.Ε. (1812), 68, σημ. 1. «Οἱ νεώτεροι τῶν Εὐρωπαίων εἶναι ἀμετάφραστοι εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς γλῶσσαν. Ὅσοι δύνανται νὰ τοὺς μεταφράσωσι, νομίζουσι δικαίως τὸν κόπον τῆς μεταφράσεως μάταιον καὶ ἀνωφελῆ, διότι δὲν ἔχουσι καὶ τὸν τρόπον νὰ κοινοποιήσωσι τὰ βιβλία διὰ τοῦ τύπου. Τόσα βιβλία μετεφράσθησαν, καὶ μένουσιν ἀνέκδοτα εἰς τὰ κιβώτια τῶν σπουδαίων διὰ τὴν χρηματικὴν ἔνδειαν», ἔγραφε καὶ ἡ Εἰδησις τοῦ «Συστήματος» τῶν ἐμπόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Α.Ε. (1816), 304-305.

φραστές που ἐργάζονται για τὸν «ἐντελῆ φωτισμὸν τῆς πατρίδος» καὶ τὴν «προκοπὴν τοῦ γένους εἰς τὰς μαθήσεις». Προκηρύσσοντας τὴ μετὰφραση τοῦ *Gil Blas* τοῦ Le Sage, ὁ Κοδράτος Ἀθανασίου καταλήγει: «πότε δὲ ἐκδοθήσεται εἰς τύπον, δὲν δύνامي νὰ τὸ προσδιορίσω, ἀδύλου ὄντος τοῦ μέλλοντος».²⁵

Ἡ ἀδυναμία συγκέντρωσης ἱκανοποιητικοῦ ἀριθμοῦ συνδρομῶν — βασι-
κὴ πηγὴ χρηματοδότησης τῆς ἐκδοσης μὲ τὸ σύστημα τῆς προ-αγορᾶς —
συντελεῖ συχνὰ στὴν ἀναστολὴ τῶν ἐκδοτικῶν σχεδίων: παράταση προθε-
σμίας γιὰ τὴν προεγγραφή συνδρομητῶν, περιορισμὸ ἀριθμοῦ ἀντιτύπων,
καθυστέρηση ἢ παύση πολύτομης σειρᾶς ἢ, τέλος, ὀριστικὴ ματαίωση. Ἡ
προθυμία προεγγραφῆς συνδρομητῶν εἶναι συχνὰ καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἐκ-
δοτικὴ πορεία ἐνὸς ἔργου. Χωρὶς νὰ συγκεντρώνει ἀπὸ τὶς συνδρομὲς οὔτε
τὸ «πεμπτημόριον» τῆς δαπάνης τοῦ πρώτου τόμου τῆς «Οἰκονομίας» του
(Βιέννη 1816), ὁ Δ. Π. Γοβδελάς ἀναγκάζεται νὰ ἀναβάλλει τὴν ἐκδοση τῶν
ὑπόλοιπων τόμων, «ἄχρις οὗ βεβαιωθῇ διὰ τὴν πάγκοινων τοῦ Γένους κλί-
σιν εἰς τὴν τοιαύτην σπουδῇ».²⁶ Ὁ Σπ. Κονδὸς ἐνημερώνει τὸ κοινὸ του μὲ
συγκεκριμένους ἀριθμητικούς ὑπολογισμούς: «Προσμένω πρὸ πολλοῦ τὸν
κατάλογον τῶν τιμῶν Συνδρομητῶν, ἵν' ἀκολουθήσω τὸν τύπον τῆς Κα-
θολικῆς Ἱστορίας, ἥς ἐξέδωκα τὴν ἀρχὴν τὸ παρελθὸν ἔτος... ἄνευ τοῦ ἀ-
ριθμοῦ 500 Συνδρομητῶν, ὅστις ἐστὶν ἱκανὸς διὰ τὴν δαπάνην τοῦ τύπου
καὶ τῆς μετακομιδῆς, ἣ ἐκδοσις ἐξ ἀνάγκης γενήσεται βραδέως... ἐξ ἐναν-
τίας δέ, ἐκδοθήσεται εἰς τόμος κατ' ἔτος».²⁷

25. *A.E.* (1818), 658.

26. *Οἰκονομία πρακτικὴ... ἐκ πολλῶν ἐρανισθεῖσα... ὑπὸ Δημητρίου Παναγιωτά-
δου τοῦ Γοβδελά, τ. 1, Βιέννη 1816, σ. ιγ'. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δαπάνης κατα-
βάλλει ὁ ἐπίσκοπος Ρωμάνου Γεράσιμος, προστάτης «παντοίου εἵδους τῆς υἱοῦς φι-
λοσοφίας». Πβ. καὶ *E.T.* (1816), 124: «Ὁ πρῶτος τόμος τῆς Οἰκονομίας ἐξεδόθη ἤδη
πρὸ καιροῦ. Διὰ τὴν τῶν Συνδρομητῶν σπάνιν ἀναβάλλεται ἡ ἐκδοσις τῶν λοιπῶν ἐπτά
τόμων εἰς διάστημα ἐνὸς χρόνου». Ὁ συντάκτης τῆς ἐκτενοῦς (ἀρνητικῆς) κριτικῆς
τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ *A.E.* (1816), 181, σχολιάζει, μετὰξ' ἄλλων, τὴν ἀπρο-
θυμίαν τῶν συνδρομητῶν καὶ προτείνει στὸν συγγραφέα νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐκδοση
ἢ νὰ τὴν συντάξει. «Εἶναι ἀμάρτια νὰ ἐκδίδωνται μ' ἑξὸς τοῦ Κοινοῦ βιβλία πολῦτο-
μα, βαρύντα καὶ πρὸς τὸ παρὸν ἀνωφελῆ.» Στὴν κατ'ἀχρησιν τοῦ συστήματος τῶν συν-
δρομῶν, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν κυκλοφορίαν χρηστικῶν βιβλίων, ἔχει ἀναφερθεῖ στὸ ἴδιο πε-
ριοδικὸ καὶ ὁ Κοράης: *A.E.* (1820), 652.*

27. *A.E.* (1820), 569. Πβ. καὶ *Μέλισσα* (1821), 337. Σὲ περίπτωσιν ἀναβολῆς
τῆς ἐκδοσης, ὁ μεταφραστὴς ὑπόσχεται στοὺς συνδρομητὰς συμπλήρωση τοῦ ἔργου
μὲ ἄλλο σύγγραμμα, «χωρὶς τινὸς αὐξήσεως τῆς τιμῆς τοῦ βιβλίου». Πβ. *A.E.* (1818),
572. Συνολικότερα γιὰ τὸ θέμα βλ. Φ. Ἡλιοῦ, «Βιβλία μὲ συνδρομητὰς. I. Τὰ χρό-
νια τοῦ Διαφωτισμοῦ (1749-1821)», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 12 (1975), 101-179.

Ἡ καθυστέρηση τῆς ἐκδοσης μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ σὲ ἄλλους λόγους. Ἡ συμπληρωμένη καὶ διορθωμένη ἐπανέκδοση τοῦ ξένου προτύπου ἐπιβάλλει στὸν εὐσυνείδητο μεταφραστή, ἀκόμη καὶ ἂν ἔχει ὀλοκληρώσει τὸ κείμενό του, νὰ προσαρμόσει τὴ μετάφραση στὴ νέα ἐκδοση: «Ἐπειδὴ εἰς Παρισίους γίνεται κατὰ τὸ παρὸν νέα ἐκδοσις τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ Γαλλικῆ, ὑπὸ εἰδημόνων καὶ σοφῶν ἀνδρῶν... ὁ εἰς τὴν Γραικικὴν γλῶσσαν μεταφράζων τὸ Λεξικὸν τοῦτο Κ. Μ. Κούμας, ἐν ᾧ ἦτον ἔτοιμος νὰ στείλῃ εἰς τύπωσιν τοὺς πρώτους τόμους, ἐμποδίσθη διὰ νὰ διορθώσῃ τὴν μετάφρασιν ἐκ τῆς νέας ταύτης ἐκδόσεως».²⁸ Ἡ πρωτοβουλία αὕτη δὲν ἀνήκει ὥστόσο ἀποκλειστικὰ στὸν Κούμα, ἀφοῦ ἔχει νωρίτερα ὑποδειχθεῖ ἀπὸ τὸν Κοραῆ σὲ γράμμα του στὸν Ἀλέξ. Βασιλείου (ἀπὸ 18.1.1811) ἢ ἐπιλεκτικὴ χρησιμοποίησι τῆς ἐκδοσης τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Clavier: «Εἰπέ [τοῦ Κούμα] νὰ διακώψῃ τὴν μετάφρασιν τοῦ ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, ἕως νὰ σὲ στείλω... τοὺς πρώτους δύο τοῦ νέου... Ἦθελεν εἶσθαι χρυσοῦν ἔργον, ἐὰν ἀντὶ μεταφράσεως ὀλοκλήρου, ἔκαμνεν ἐκλογὴν τῶν ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα ἢ χρήσιμα εἰς τὴν παροῦσαν ἡμῶν κατάστασιν».²⁹

Τὰ προβλήματα ἐνημέρωσης σχετικὰ μὲ τὴν παραγωγή, τὴ διανομὴ καὶ τὴ διάθεσι τοῦ βιβλίου προσπαθοῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ ἐλληνικὰ περιοδικὰ ποὺ ἐμφανίζονται τὴν τελευταία προεπαναστατικὴ δεκαετία στὴ Βιέννη καὶ τὸ Παρίσι. Ἐπιδιώκοντας τὴν αὔξησι «τῆς φιλοκαλίας τοῦ γένους» μὲ ἐργαλεῖο τὴ γνώσι καὶ τὴ φιλομάθεια, τὰ περισσότερα περιοδικὰ περιλαμβάνουν τὴν προβολὴ τοῦ ἐντύπου στὶς διακηρύξεις καὶ τοὺς στόχους τους, δημοσιεύοντας σύντομες σχετικὲς ὑπομνήσεις ἀλλὰ καὶ ἐκτενέστερες παρυσιάσεις καὶ βιβλιοκριτικές.

Οἱ ἀγγελίες (/εἰδήσεις) τῆς πλούσιας ἐκδοτικῆς δραστηριότητος τῆς ἐποχῆς μᾶς παρέχουν, μεταξὺ ἄλλων, πληροφορίες γιὰ τὴν ἰδιότητα, τὸν τόπο διαμονῆς καὶ (σπανιότερα) τὴν ἡλικία τοῦ μεταφραστῆ, τὰ κίνητρα καὶ τίς προθέσεις του (τὸν «διακαῆ καὶ ἐνθερμον ζῆλο διὰ τὴν πρόοδον τοῦ γένους καὶ τὴν ἀνόρθωσιν τῆς πατρίδος»), τὴ σκοπιμότητα καὶ τὴν πορεία

28. *A.E.* (1811), 312.

29. Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ' (1979), σ. 95. Τὴ συμπλήρωσι τοῦ ἔργου μὲ τίς βιογραφίες τῶν Ἑλλήνων ποὺ δὲν εἶχαν συμπεριλάβει οἱ Εὐρωπαῖοι εἶχε ἀποφασίσει καὶ ὁ μεταφραστής (βλ. *A.E.*, 1811, σ. 151). Ὁ Κοραῆς στέλνει στὸν Κούμα ἓνα σῶμα ἄθετο τῆς νέας ἀκριβέστερης ἐκδοσης τοῦ Λεξικοῦ καὶ τοῦ σημειώνει ὀρισμένα λάθη. Τοῦ προτείνει νὰ ἀφανίσαι «ἐκουσίως» τὴν παλαιὰ μετάφρασι καὶ νὰ συνθέσῃ ἀπὸ τὸ ἔργον ἐκλογὴ τῶν βιογραφιῶν ὧν τῶν Ἑλλήνων. Πβ. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., σ. 103, 116, 129, 170.

τῆς ἐκδόσης (ὅταν πρόκειται γιὰ πολύτομα ἔργα), τὸ πρωτότυπο ἔργο καὶ τὸν συγγραφέα του, τὴν τύχη καὶ τὴ χρήση τοῦ ἔργου σὲ ἄλλες χώρες, τὸν χορηγὸ τῆς ἐκδόσης, τὶς προσθήκες, παρεμβάσεις, ἀλλαγές καὶ προσαρμογές τοῦ μεταφραστῆ καί, τέλος, χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴν ἐμπορευματοποίηση τοῦ βιβλίου: σχῆμα, δέσιμο, σελίδες, εἰκονογράφηση, τιμὴ (σὲ ξένο νόμισμα: φιορίνια τῆς Βιέννης, τάλινρα Ἰσπανικὰ ἢ αὐστριακὰ, ὀλλανδικὰ φλωρία καὶ γρόσια τουρκικὰ· στὶς πόλεις τῆς Ἑλλάδας ἡ τιμὴ ἐπιβαρύνεται μὲ τὸ «ἀγώγιον») καὶ σημεῖα πώλησης (τὴν κατοικία τοῦ ἐκδότη, τοῦ μεταφραστῆ, ἢ μέσω ἄλλων λογίων καὶ ἐπιστατῶν — «ἐπειδὴ πολλοὶ ἐρασταὶ τῶν μαθήσεων ὁμογενεῖς δὲν ἔχουσι τοὺς τρόπους διὰ τὸ μῆκος τῆς ὁδοῦ καὶ τὴν ἔλλειψιν τῶν φίλων νὰ φέρωσιν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης τὸ σύγγραμμα»)³⁰ κατὰ πόλεις: Ἰάσι, Βουκουρέστι, Ὁδησσός, Ἰωάννινα, Τεργέστη, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Χίος.

Ἀκόμη προσπαθοῦν πρὸς «ἀποφυγὴν τῆς συντυχίας» νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν προτεραιότητα γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐτοιμάζεται νὰ ἐκδοθεῖ, πιστοποιώντας παράλληλα τὴν ἔνταση τῆς μεταφραστικῆς προθυμίας καὶ τῆς «ἀπερίσκεπτης» ὁρμῆς γιὰ τὸ κοινὸ ὄφελος. Ἡ παράλληλη ἐνασχόληση μὲ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο ὁδηγεῖ ἀρκετὲς φορὲς στὴ μερικὴ ἐγκατάλειψη τῆς προσπάθειας.³¹ Γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς προενημέρωσης εἶχε νωρίτερα προειδοποιήσει καὶ ὁ Λόγιος Ἐρμῆς: «Καλὸν εἶναι νὰ κηρυχθῇ πρὸς τοὺς λογίους τοῦ γένους... ὅτι, ὅστις ἐπιχειρίζεται συγγραφὴν ἢ μετάφρασιν συγγράμματος τινος, πρέπει νὰ εἰδοποιῇ ἀμέσως, ὅτι ἄρχισε τοιοῦτον τι, διὰ νὰ μὴν ἐπιχειρίζεται ἐν ταύτῳ καὶ ἄλλος τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον... διότι τὸ γένος ἡμῶν ἔχει χρεῖαν πολλῶν, καὶ πρέπει πολλοὶ πολλὰ νὰ ἐπιχειρισθῶσι καὶ διάφορα, καὶ ὅχι ἐν καὶ τὸ αὐτό· ἂν δὲ τὸ συγγραφὴν ἢ μεταφρασθῇ πόνημα,

30. *A.E.* (1813), 132.

31. Πβ. τὴ Δήλωση τῶν Κ. Λιβέριου, Στ. Κανέλου καὶ Ἀθ. Βογορίδη, οἱ ὁποῖοι ἐπιχείρησαν τὴ μετάφραση τοῦ: L.-B. Francoeur, *Cours complet de Mathématiques pures*, Παρίσι 1809, καὶ παραιτοῦνται μόλις πληροφορήθηκαν ὅτι ὁ Ἰω. Σελεπῆς, διδάσκαλος τῶν μαθηματικῶν στὴ Χίο, ἔχει ἐτοιμὴ τὴ δική του μετάφραση πρὸς ἐκδόση (*A.E.*, 1816, σ. 222). Μερικοὺς μῆνες πρὶν, εἶχαν ἀναγγεῖλει τὴ μετάφρασή τους ἀπὸ τὸν *E.T.* (1816, σ. 44). Τὴ μετάφραση τοῦ Σελεπῆ συστήνει καὶ ὁ Κοραῆς στὸν Ἰάκ. Ρῶτα, ὅταν ὁ τελευταῖος τοῦ ζητᾷ μαθηματικὰ εὐληπτα (ἐπιστολὴ ἀπὸ 2.3.1819: *Ἀλληλογραφία*, τ. Δ' (1982), σ. 149). Οἱ Κανέλος καὶ Βογορίδης ζητοῦν ἀργότερα πληροφορίες γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἔργου (*A.E.*, 1818, σ. 434· πβ. καὶ 1819, σ. 607). Τὴ δεύτερη, διορθωμένη καὶ συμπληρωμένη ἐκδόση τοῦ ἴδιου συγγράμματος ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1819, ἀναλαμβάνει νὰ μεταφράσει ὁ Κων. Μινωίδης Μηνᾶς (πβ. τὴ σχετικὴ Εἰδηση στὸν *A.E.* (1820), 181-183 καὶ τὴν *Καλλιόπη* (1820), 75-76).

ἀφ' οὗ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὰ πιεστήρια τοῦ τύπου, φανῇ ἑλλιπές, καὶ ὅπως ἀχρεῖον, τότε δικαίως ἢμπορεῖ ἄλλος... νὰ ἐκδώσῃ καλλίτερον.»³²

Ὁ Λόγιος Ἑρμῆς, τὸ σημαντικότερο ἔντυπο γενικῆς παιδείας τῆς περιόδου, ὃχι μόνον γιὰ τὴ μακροβιότητά του, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸ περιεχόμενό του, ἀναγνωρίζει καὶ προβάλλει μὲ διάφορες ἀφορμὲς τὴ σημασία τῆς μετάφρασης στὴ διάδοση τῆς γνώσης καὶ τῶν μαθήσεων. Οἱ ἀγγελίες ποὺ δημοσιεύονται ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ διερευνοῦν τὶς προθέσεις τοῦ κοινοῦ καὶ παράλληλα ἐπεξηγοῦν ἢ ἀποκαλύπτουν τὴν ἐκδοτικὴ πρόθεση: «Ἡ ἑλλειψις βιβλίων εἰς τὴν διάλεκτον τοῦ γένους μου, τόσον διδασκτικῶν, ὅσον καὶ διασκεδαστικῶν, ἐπαραινέσαν καὶ ἐμέ, καθὼς καὶ ἄλλους πολλούς, νὰ ἐπιχειρήσω, ἀγκαλὰ καὶ χολῶς, μετάφρασιν βιβλίου τινὸς ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ. Ἐκλεξα λοιπὸν τὰς Περιηγήσεις τοῦ Ἀντήνωρος εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀσίαν [Et.-Fr. Lantier, *Voyages d'Antenor en Grèce et en Asie*, Παρίσι 1798]... βιβλίον νόστιμον, περίεργον καὶ ὠφέλιμον... Συνδράμετε, Εὐγενέστατοι Ἕλληνες, εἰς τὴν ἀπόκτησιν τοῦ τοιοῦτου βιβλίου, παραθαρρύνοντες τὸν μεταφραστὴν καὶ παροξύνοντες αὐτὸν εἰς μετάφρασιν καὶ ἄλλων πολλῶν».³³

Μὲ κίνητρο τὴ φιλομάθεια καὶ τὸ ζῆλο γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ γένους, τὸ περιοδικό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνημέρωση καὶ τὴν παρOUSίαση τῶν ἐκδόσεων

32. Α.Ε. (1813), 213. Ἡ ὑπερβολικὴ σπουδὴ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀποκλειστικότητος γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐκδοθεῖ, καθὼς καὶ ἡ ἀπροσδιοριστία τοῦ χρόνου ἀναμονῆς τῆς ὁλοκλήρωσης τῆς μετάφρασης, προκαλοῦν κάποτε ἀντιδράσεις: πβ. Α.Ε. (1820), 709-710.

33. Α.Ε. (1812), 349. Γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα τῆς ἀγγελίας καὶ τοῦ μεταφραστῆ τοῦ ἔργου, βλ. Βολταίρου *Τὰ περὶ τὸν Σαδίκην ἢ τὴν Εἰμαρμένην*, ἐπιμ. Μ. Μητσού, Ἀθήνα 1991, σ. 188. Μεταφρασμένο σὲ πολλὲς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες, τὸ ἀφήγημα αὐτὸ ποὺ περιγράφει μὲ τρόπο ἀτελὴ τὰ ἔθνη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, χαρακτηρίσθηκε ὡς ὁ Ἀνάχασις τῶν «boudoirs». Πβ. J.-M. Quérard, *La France Littéraire*, τ. 4, Παρίσι 1964, σ. 541. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τοῦ J.-J. Barthélémy (μεταφράστηκε ἀγγλικά, ἰσπανικά, γερμανικά, ἰταλικά, ὀλλανδικὰ κτλ.) προκαλεῖ τὴ συγγραφὴ καὶ ἀκολούθως τὴ μετάφραση σειρᾶς ἔργων μὲ ἀντίστοιχο περιεχόμενο. Σὰν συνέχεια τῆς Περιήγησης τοῦ Ἀνάχασις στὴν παλαιὰ Ἑλλάδα, ἀναγγέλλεται καὶ ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ I. A. Fessler, «Ἀλέξανδρος ὁ πορθητὴς» (*Alexander der Eroberer*, Βερολίνο 1797). Βλ. Α.Ε. (1819), 717-718. Γιὰ τοὺς μιμητὰς τοῦ ἔργου, ποὺ παρεκτρέπονται σὲ «ἀηδεῖς» ἀπεραντολογίας καὶ ἀσυνάρτητες φλυαρίες, βλ. Α.Ε. (1817), 407. Στὸν Ἀνάχασις ἀναφέρεται —ἐκ τῶν ὑστέρων— καὶ ὁ Κούμας, ὅταν μεταφράζει τὸν «Ἀγάθωνα» τοῦ Wieland (*Βειλάνδου Ἀγάθων*, τ. 1, Βιέννη 1814, σ. λα') σχολιάζοντας τὴν κοινὴ θεματικὴ ἀφετηρία τῶν δύο ἔργων: τὴν περιγραφὴ τῆς ζωῆς τῶν «παλαιῶν» Ἑλλήνων.

πού ήδη κυκλοφοροῦν μεταφρασμένες στὰ ἑλληνικά, προτείνει καὶ ὑποδεικνύει τὴ μετάφραση ὀρισμένων ἔργων «διαφημιζομένων μετὰ κλέους ἀνὰ πᾶσαν τὴν πεφωτισμένην Εὐρώπην διὰ τὸ ἐντελές, εὐμέθοδον, καὶ εὐτακτον τῆς ὕλης αὐτῶν».³⁴ Ἐπειδὴ τὸ ἑλληνικὸ γένος προχωρεῖ στὴ φιλοσοφία καὶ τίς ἐπιστῆμες, καὶ μεταφράζει τῶν σοφῶν Εὐρωπαίων τὰ συγγράμματα, τὸ περιοδικὸ θεωρεῖ χρέος τοῦ νὰ πληροφορήσει τοὺς ἀναγνώστες τοῦ ἀπὸ τῆ στήλης τῆς Βιβλιογραφίας γιὰ τίς πρόσφατες γαλλικὲς ἐκδόσεις σχετικὰ μὲ τὴ φυσικὴ, ἱατρικὴ, γεωμετρία καὶ τὴν ἀστρονομία τῶν Ant. Libes, F. Vieu d'Azyr, J.-B. Biot, J.-B. Delambre κ.ἄ.³⁵ Ἡ μετάφραση καὶ ἡ σχέση μὲ τὸ ξενόγλωσσο ἔντυπο φαίνεται ἐξάλλου νὰ κυριαρχεῖ καὶ σὲ δύο ἀπὸ τίς πέντε προσχεδιασμένες ἐνότητες ὕλης τοῦ περιοδικοῦ: στίς ἀγγελίες (/βιβλιοκρισίες) τῶν μεταφρασμένων «εἰς τὴν καθομιλουμένην γλῶσσαν» βιβλίων καὶ στίς καταχωρίσεις τῆς «συμπερωτέρας καὶ δραστηκωτέρας εἰς τὴν παιδεῖαν τῶν Ἑλλήνων» μεταφρασμένης ξένης ἀρθρογραφίας.³⁶

Τὴ θέση καὶ τὴ σημασία τῆς μετάφρασης σὲ μιὰ φιλολογικὴ ἐφημερίδα ἔχει ὑποδείξει καὶ ὁ Κοραῆς, σχεδιάζοντας τὴν εἰκόνα «τοῦ μέλλοντος μετακινωτοῦ ἐφημεριδογράφου»: θὰ πρέπει νὰ γνωρίζει τίς «διδασκαλικώτερες» γλῶσσες τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ μεταφράζει πιστὰ καὶ χωρὶς παρανοήσεις τὰ χρησιμότερα ἄρθρα ἀπὸ τίς ξένες ἐφημερίδες, περιορίζοντας ἀναγκαστικὰ τὸ χῶρο γιὰ τίς διατριβὲς ὁμογενῶν. «Εἰς ὀλίγα λόγια, ἡ ἐφημερίς δι' ἡμᾶς πρέπει νὰ ᾔηται ἀληθὴς ἀνθολογία καὶ μετακινώσις τῶν ἀποκτηθέντων ἀπὸ τὰ φωτισμένα γένη καλῶν, εἰς τὸ γένος ἡμῶν.»³⁷

34. Μεταξὺ ἄλλων, τὸ *System der theoretischen Philosophie* τοῦ Krug (A.E., 1811, σ. 165): τὸ *Origines des découvertes attribuées aux modernes* τοῦ L. Dutens· τὸ σύγγραμμα τοῦ Chr. Meiners ποὺ πραγματεύεται «Περὶ τῆς ἀρχῆς, προόδου καὶ πτώσεως τῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα» καθὼς καὶ τὸ ἔργο τοῦ πολυμαθοῦς G. Fr. Creuzer, «Συμβολικὴ καὶ μυθολογία τῶν παλαιῶν ἔθνων καὶ ἰδιαιτέρως τῶν Ἑλλήνων», γιὰ νὰ μάθουν οἱ νέοι Ἑλλήνες πόσο πολύτιμους θησαυροὺς περιέχουν τὰ ἔργα τῶν προγόνων τους (A.E., 1812, σ. 224).

35. A.E. (1813), 160.

36. «Ἀνακλῆρις πρὸς τοὺς Ἑλληνας περὶ τῆς ἐξακολουθήσεως τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ»: A.E. (1816), 392-393. Μὲ τὰ ἴδια ἐπίθετα («συμπερωτέρα» καὶ «δραστηκωτέρα») ἔχει δύο χρόνια πρὶν προσδιορίσει τὴ χρήσιμη μετάφραση καὶ ὁ Κοραῆς (βλ. σημ. 37). Ὁ ἴδιος ἀσκεῖ ἀργότερα κριτικὴ στίς «ἀνωφελεῖς» μεταφρασμένες διατριβὲς ποὺ δημοσιεύει τὸ περιοδικὸ ἀπὸ «φιλοφρονητικὴ ἐπιμέλεια» καὶ ἀπευθύνονται μόνον σὲ ὄσους σπουδάζουν εἰδικὰ κάποια ἐπιστήμη. A.E. (1819), 671.

37. Α. Κοραῆς, «Εἰς τὴν ἔκδοσιν [1814] τῶν Βίων τοῦ Πλουτάρχου Προλεγόμενα», *Προλεγόμενα*, τ. Α', σ. 564. Πβ. καὶ ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλ. Βασιλείου (ἀπὸ

Τὴν ἔλλειψη κατ'ἀλλήλων καὶ ὀργανωμένων μηχανισμῶν διάδοσης, διακίνησης καὶ προώθησης τοῦ βιβλίου, βασικὴ προϋπόθεση τῆς «ταχείας διάδοσεως τῶν φώτων εἰς τὴν Ἑλλάδα», δὲν μποροῦν νὰ ἀναπληρώσουν τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα καὶ τὰ σχόλια τῶν περιοδικῶν. Ἡ ἀποστολὴ τῶν βιβλίων στὶς πόλεις ὅπου βρίσκονται οἱ συνδρομητὲς τοὺς περιορίζει σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ ἀντιτύπων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ διατεθοῦν στὸν τόπο ἐκδόσεώς τους καὶ νὰ πουληθοῦν σὲ ὁμογενεῖς καὶ ἄλλογενεῖς («πεπαιδευμένους») ἀγοραστές. Ἡ ἀναγκαιότητα ὑπαρξῆς καὶ λειτουργίας βιβλιοπωλείων/ἐκδοτικῶν ὀργανισμῶν ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς (μεταφραστές) καὶ ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τῶν φιλολογικῶν περιοδικῶν ποὺ προσπαθοῦν νὰ διαμορφώσουν τοὺς ὅρους καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς βιβλιοαγορᾶς.³⁸ Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ βιβλιοπωλεῖα στὸ Βουκουρέστι, τὴν Ὁδησσὸ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη,³⁹ σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ Ph. J. Schallbacher, βιβλιοπώλη στὴ Βιέννη, στὴ συγκέντρωση, τὴν ἀγορὰ καὶ τὴ διακίνηση τῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς (κλασικῆς καὶ νεότερης) γραμματείας, μετὰξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνονται καὶ νεοελληνικὲς μεταφράσεις τῶν Fontenelle, Beccaria, Buttmann, Molière κ.ἄ.⁴⁰

19.1.1812): «δὲν χρειάζεται μεγάλη σοφία ... ἀλλὰ καιρὸς, δαπάνη, συλλογὴ ἐφημερίδων φιλολογικῶν Γαλλ. Γερμαν. Ἀγγλ. Ἰταλ. διὰ νὰ γένῃ ἐξ αὐτῶν ἀπάνθισμα κριτικόν, καὶ ἀληθὲς μετακένωμα ἀπὸ τὰ σοφὰ καυκία τῶν Εὐρωπαίων εἰς τὰ ἀπαίδευτὰ μὲς καὶκαλα», *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 174 καθὼς καὶ διάσπαρτες μνεῖες στίς σ. 189, 190, 521.

38. «[Δὲν] ἔχομεν, ὡς ἔχουν τ' ἄλλα ἔθνη τῆς σοφῆς Εὐρώπης, βιβλιοπώλους ἀγοράζοντας καὶ ἐκδίδοντας δι' ἰδίας αὐτῶν δαπάνης τὰ συγγράμματα τῶν ὁμογενῶν των λογίων», διαπίστωνε ὁ κριτικὸς τῆς «Οἰκονομίας» τοῦ Γοβδελά, *Α.Ε.* (1816), 179-180. Γιά τὴν ἀνάγκη ἐνὸς τακτικοῦ «κατὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν τρόπον» βιβλιοπωλείου, βλ. τὸ ἴδιο, σ. 410. Πβ. καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, «Μαρτυρίες γιὰ τὸ ἐμπόριο τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου (1780, 1783)», *Λοδώνη* 10 (1981), 139-165 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (σ. 141, σημ. 1).

39. «Ὁ τιμιώτατος κύριος Ἰωάννης Σκαρλάτος εἰς Βουκουρέστιον ἐσύστησε βιβλιοπωλεῖον, καὶ δέχεται εἰς κομμισιόνι ὅσα βιβλία τῶ σταλῶσι διὰ πώλησιν. Ὁ ἴδιος ἡμπορεῖ καὶ ν' ἀγοράσῃ ἀπὸ τοὺς ἐκδότας ἱκανὴν ποσότητα βιβλίων, ἀνίσως τῶ συμφέρει καὶ συμφωνήσῃ μετ' αὐτῶν περὶ τῆς τιμῆς», *Ε.Τ.* (1818), 16. Τὴν εἰδηση τῆς ἱδρύσεως βιβλιοπωλείου στὴν Ὁδησσὸ δημοσιεύει ὁ *Α.Ε.* (1821, σ. 114): «Ὁ κύριος Νικόλαος Β. Γκούστης... δέχεται βιβλία καὶ διὰ πώλησιν καὶ διὰ συναξιν συνδρομητῶν. Συστηνομένης δὲ καὶ τῆς ἐκεῖ τυπογραφίας, θέλει ἀγοράζει καὶ χειρόγραφα ἀπὸ τοὺς ὅσοι θέλουν νὰ τὰ πωλῶσι διὰ νὰ ἐκδίδωνται». Γιά τοὺς βιβλιοπώλες ποὺ διαθέτουν στὴν Κωνσταντινούπολιν τὴ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Voltaire, *Τὰ περὶ τὸν Σαδίστην ἢ τὴν Εἰμαρμένην* ἀπὸ τὸν Δ. Ν. Ἰσκεντέρη, βλ. *Καλλιόπη* (1819), 166 καὶ *Α.Ε.* (1819), 715.

40. Βλ. ἀντίστοιχα *Α.Ε.* (1817), 377-379· (1819) 718-720· *Ε.Τ.* (1817), 518·

Παρακινούμενος «ἀπὸ ἓνα πατριωτικὸν ἐνθουσιασμόν, χωρὶς νὰ βάλλει εἰς τὸν νοῦν του τοὺς κόπους καὶ τὰς ἀγρυπνίας», καὶ παραγνωρίζοντας τὶς δυσκολίες μιᾶς ἀβέβαιης ἐκδοτικῆς περιπέτειας, ὁ μεταφραστὴς, ἐπωφελούμενος ἀπὸ τὴ γλωσσομάθειά του καὶ τὴν παραμονή του στὶς πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ, κοντὰ σὲ βιβλιοθῆκες καὶ τυπογραφεῖα, ἐπιμένει στὶς δραστηριότητές του, ἐκφράζοντας τὶς ἀνησυχίες, τὶς ἀμφιβολίες καὶ τὶς ἰδέες του.

Ἡ παράλληλη αὐτονόμηση τοῦ μεταφραστῆ καὶ ἡ ἀνάδειξή του σὲ λόγια προσωπικότητα διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ χρήση τῶν ὑποσημειώσεων, ποὺ μὲ τὴ μορφή σχολίων διορθώνουν ἢ ἐπεξηγοῦν τὸ κείμενο, τὴ διάθεση παρεμβάσεων, συμπληρώσεων καὶ προσαρμογῶν, καὶ κυρίως τὴ σύνθεση προλόγων, ποὺ πολλὰς φορὲς ἀποτελοῦν στοχαστικὰ δοκίμια προβληματισμοῦ καὶ κριτικῆς τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος.

Ὁ Εὐγ. Βουλγάρχης, μεταφράζοντας τὸ *Περὶ τῶν Λιχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἑκκλησίαις τῆς Πολωνίας Δοκίμιον* (Λιψία 1768), ἐμπλουτίζει τὸ κείμενό του μὲ ἀφθονα ἱστορικὰ καὶ κριτικὰ ὑποσημειώματα, ἀντιρρητικὰ ἢ συμπληρωματικὰ, ἀπὸ ἄλλους ἱστορικοὺς συγγραφεῖς, διορθώνοντας τὴν ἀκρίβεια τῆς χρονολογικῆς ἀκολουθίας καὶ τὴν ἀληθοφάνεια τῆς διαδοχῆς τῶν γεγονότων. Τὴν ἀναγκαιότητα τῶν σημειωμάτων τοῦ μεταφραστῆ δικαιολογεῖ καὶ ἐπιβάλλει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς: «σημειώματα ἀναγκαῖα πάντως, ἢ πρὸς σαφηνισμόν τῶν δυσχερεστέρων τόπων... ἢ πρὸς ἐπίκρισιν καὶ διόρθωσιν τῶν μὴ καλῶς λεγομένων. Πολλὰ δὲ ἀπαντῶσι τοιαῦτα, ἐν οἷς ὁ Συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ τὸ ἴδιον φρόνημα, καὶ τὸ ἴδιον ἦθος. Ὁ Βολτάριος εἶναι πάντοτε Βολτάριος, καλὰ κακοῖς συναναφύρων ἐν τοῖς ἑαυτοῦ πονήμασι, καὶ συγκαταμιγνύς μὲ τὰ ἄξια παραδοχῆς καὶ ἐπαίνου, τὰ ἀποστροφῆς καὶ μέμψεως ἄξια».⁴¹

Φιλολογικὸς Τηλέγραφος (1819), στ. 131-132 καὶ *Καλλιόπη* (1819), 160, 206. Στὴ Βιέννη ἐλληνικὰ βιβλία (μεταφράσεις) διέθεταν καὶ οἱ βιβλιοπῶλες Κωνστ. Κουσκουρούλης (*E.T.*, 1812, σ. 24) καὶ J. G. Heubner (*A.E.*, 1819, σ. 715). Γενικότερα γιὰ τὰ θέματα αὐτά, βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ εὐρυχωρία τοῦ βιβλίου», *Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου τοῦ Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1982, σ. 145-156.

41. [Voltaire,] *Περὶ τῶν Λιχονοιῶν... Ἐκ τῆς Γαλλικῆς... μεταφρασθέν*, Λιψία 1768, φ. 2 ρ.ζ. Ὁ Βουλγάρχης προσθέτει στὶς σημειώσεις του ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Peter Clarke γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῶν ἐπισκόπων τῆς Ρώμης, ἀπὸ τὴν Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Ρακίνα, τὴ γαλλικὴ Ἱστορία τοῦ Βολταίρου, καθὼς καὶ σχόλια ἀντιρρητικὰ στὸν Ἀλλάτιο κ.ἄ. Ὁ μεταφραστὴς δὲν διστάζει νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸν συγγραφεῖα: «ἐκεῖνο πάλιν ὅπου ὁ Συγγραφεὺς λέγει, ὅτι ἔχομεν βεβαιότητα πὼς ὁ Πέτρος ἐπροχώρησεν ἕως εἰς τὴν Βαβυλῶνα, φαίνεται μοι ὅτι τὸ λέγει πολλὰ πεποιθότως, καὶ ὅτι ὀλίγους θέλει εὑρεῖ ὅπου νὰ ἔχουν τὴν αὐτὴν βεβαιότητα. Ἐγὼ τοῦλάχιστον

Εισηγητής του έργου του «κλεινοτάτου» abbé de La Caille στην ελληνική παιδεία, ο Μοισιόδαξ μεταγλωττίζει τὰ Μαθηματικά, επιδιώκοντας τὴ σαφήνεια καὶ τὴν πληρότητα καὶ προσαρμόζοντας τὸ κείμενο στὶς φροντιστηριακὲς διδακτικὲς ἀνάγκες: «Ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ποῦ καὶ ποῦ σύντομος πολλά, καὶ τὸ πλεόν παρεγκυεντρίζει ἐνίοτε καὶ πράγματα ἔξω τοῦ καιροῦ. Ἐγὼ ἐνόμισα καθῆκον μου νὰ ἀναπτύξω αὐτὸν πανταχοῦ πεπληρωμένος, ὅσον τὸ ἐπ' ἐμοί». ⁴² Ὁ Κοδρικῆς παραθέτει ἐνδείξεις τοῦ κύρους τῆς εὐρυμάθειάς του ὑπομνηματίζοντας τὸν Fontenelle μὲ σημειώσεις ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια: «Ὅλας τὰς ὑποσημειώσεις τὰς ἐρανίσθην, ἄλλας μὲν, ἀπὸ συγγραφεὶς συστηματικούς, ἄλλας δέ, καὶ μάλιστα τὰς περισσοτέρας ἀπὸ τὴν μεθοδικὴν Ἑγκυκλοπαίδειαν. Ὅθεν ἂν τινὰς... δυσαρεστηθῇ εἰς τὰς ὑποσημειώσεις, ἅς ἰξέυρη ὅτι εἶναι τοιούτων συγγραφέων, ὅπου δὲν καταδέχονται ἀπλῶς καὶ ὥς ἔτυχε νὰ ἀπολογηθοῦν, ἂν ὅμως καὶ δυσαρεστηθῇ εἰς τὴν μετάφρασιν... ἀδιαφορῶ». ⁴³

(καὶ τὸν ζητῶ συγνώμην) δὲν εἶμαι βέβαιος» (στὸ ἴδιο, σ. 6). Ἡ ἔκδοση συμπληρώνεται μὲ ἔργο τοῦ μεταφραστῆ, τὸ «Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας». Ἀναφορὰ στὶς «περίεργες» σημειώσεις τοῦ έργου κάνει καὶ ὁ Α.Ε. (1812), 172, σὲ ἐργογραφικὸ τοῦ σημειώμα γιὰ τὸν Βούλγαρη.

42. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία...*, σ. 45, σημ. 1. Στὴ διάρκεια τοῦ αἵωνα ἡ (χειρόγραφη) μετάφραση ἐξυπηρετεῖ τὶς ἀνάγκες τῆς διδακτικῆς πράξης. «Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰ. οἱ παρ' ἡμῖν λόγοι προσέφερον εἰς τοὺς μαθητὰς ὡς ἐγχειρίδια διδασκαλικά μεταφράσεις δοκίμων ἔργων τῶν ἐν Εὐρώπῃ σοφῶν», ἔγραφε ὁ Μ. Ι. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1976, σ. 20. Γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ La Caille ἀπὸ τὸν Σπυρ. Ἀσάνη (ἀπὸ τὰ λατινικά) καὶ τὶς ἐκδόσεις τῆς ἀπὸ τοὺς Ἰωνᾶ Σπαρμιώτη (*Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς τε καὶ Ἀλγέβρας*, Βενετία 1797) καὶ Κ. Μ. Κούμα (*Τῶν κωνικῶν τομῶν ἀναλυτικὴ πραγματεία*, Βιέννη 1803), βλ. Γ. Καρᾶς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία, Α': Τὰ Μαθηματικά*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. 42, Ἀθήνα 1992. Πβ. καὶ Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη 1832, σ. 573, 585.

43. *Ὁμιλίαι περὶ πληθὺς κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ...*, Βιέννη 1794, σ. xxxiii. Οἱ προσθῆκες τοῦ μεταφραστῆ, ἐνισχύοντας τὴν ἀφηγηματικὴν τοῦ αὐτονομία,μποροῦν νὰ τοῦ προσδώσουν συμπληρωματικὰ τὶς ιδιότητες ἐνὸς συγγραφέα-ἐρανιστῆ ἐπιστημονικῶν ἢ ἀκόμη καὶ ποιητικῶν συνθεμάτων. Μεταφράζοντας τὴν ἐπιτομὴ τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τοῦ Domairon (Βιέννη 1812), ὁ Ἀθ. Σταγειρίτης συνεχίζει τὴν ἔκθεση ἱστορικῶν γεγονότων μιᾶς πεντηκονταετίας (1760 ἕως 1811): «Ἐτυπώθη ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος τόμος τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτου μεταφρασθείσης καὶ μέχρι τοῦδε ἀναπληρωθείσης γενικῆς Ἱστορίας τοῦ Δομαίων... Προσετέθησαν δὲ καὶ ὅλα τὰ νεώτερα καὶ περιεργία ἄξια συμβεβηκότα... μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ νῦν σωζομένου πολέμου μεταξὺ Γαλλίας καὶ Ρωσίας, ἐκ πηγῶν Ἱστορικῶν καὶ ἀποδεδειγμένων ἀληθειῶν οἷον, ὁ πόλεμος τῆς Ἀγγλίας μετὰ τῆς βορείου Ἀμερικῆς... τὰ συμβεβηκότα ἐν τῇ Δανιμαρκίᾳ, ἐπὶ τῆς βασιλείσης Μαθιλδῆς... ὁ τραγικὸς θάνατος

Συγκεντρώνοντας τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν ταχύτερη ἀλλὰ καὶ πληρέστερη διάδοση τῶν γνώσεων καὶ τῶν μαθησεων, ὁ μεταφραστὴς θέλει νὰ ἐνημερώσει τὸ ἔργο του μὲ τὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς σχετικῆς ἐπιστήμης. "Ὅταν ἡ χρῆση τῆς τελευταίας ἐκδοσης τοῦ προτύπου δὲν ἀρκεῖ, ἡ παρέμβαση τοῦ μεταφραστῆ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ καὶ στὶς προσθήκες τοῦ συγγραφέα. Μεταφράζοντας τὴν *Ἀστρονομία* τοῦ Lalande, ὁ Φιλιππίδης σημειώνει: «Ἡ μετάφρασις ἔγινεν ἀπὸ τὴν ὑστερινὴν ἐκδοσιν τὴν εἰς τοὺς 1795. Μὲ ὅλον τοῦτο, ἕως τῶρα [=1803] ἔγιναν εὐρέσεις εἰς τὴν ἀστρονομίαν· ὁ Λαλάνδ μοι ἔπεμψεν αὐτάς εἰς τινὰς διορθώσεις καὶ τὰς ἔβαλα εἰς τὴν μετάφρασιν».⁴⁴ Ἀρχίζοντας, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἱατρικῶν του σπουδῶν στὸ Παρίσι, τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ L.-P. Jussieu, *Simon de Nantoua* (Παρίσι 1818) ὁ Ἰώσηπος Δούκας προσαρμόζει τὸν τίτλο (: «Ὁ καλὸς Συμεών») καὶ τὸ κείμενο στὶς περιστάσεις καὶ τὰ ἤθη τῶν συμπατριωτῶν του, μεταφέροντας τὸ χῶρο τῆς δράσης στὴν Ἑλλάδα. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, οἱ ὑποδείξεις τοῦ συγγραφέα ὑπῆρξαν ὠφέλιμες: «Ὁ κύριος Ἰουσιὸς φίλος καὶ συνάδελφός μου... καὶ φιλέλλην τὰ μέγιστα, μὲ κοινοποιεῖ πολλὰς νέας ἰδέας ὡς καὶ τινὰ κεφάλαια πραγματευόμενα περὶ ὑποθέσεων ἀναφερομένων εἰς τὸ γένος. Ὡστε ἡ μετάφρασίς μου ἔχει προτέρημα ὄχι κοινόν, δηλαδὴ ὅτι γίνεται ὑπ' ὄψιν τοῦ συγγραφέως».⁴⁵

Γουστάβου τοῦ γ', βασιλέως τῆς Σβεκίας...», *E.T.* (1812), 402· πβ. καὶ *A.E.* (1812), 40. Ἀφοῦ ἀλλάξει ὀρισμένα ὀνόματα ἀπὸ τὰ κύρια πρόσωπα τοῦ δράματος, ὁ Κ. Α. Ἀμυρᾶς, μεταφραστὴς τοῦ Μεταστάσιου, παρεμβάλλει στὴ ροὴ τῆς ἀφήγησιν σὲ πεζοὺ ἐμμέτρους στιχοῦργικὰς συνθέσεις: «Εἰς τὰς διεξοδικὰς νύκτας ἐνὸς χειμῶνος, μετὰξὺ εἰς ὅσα ἄλλα ἐπεχειρίσθην... ἀπεφάσισα νὰ μεταγλωττίσω καὶ τὸ παρὸν δράμα... διὰ νὰ γίνῃ ὅπως πλέον περιδιαβαστικόν, ἐπρόσθεσα καὶ εἰς τὸ τέλος διαφόρων σκηνῶν ἕνα στιχοῦργημα συνθεμένον ἀπὸ ὀκτὼ στίχους τὸ καθ' ἓν», *Ὁ Ρουζιέρος... Δράμα... Ἀββᾶ Μεταστασίου... Μεταφρασθὲν... παρὰ Κωνσταντίνου Ἀμυρᾶ, Κωνσταντινούπολη 1807*, σ. 2 γ.ἀ.

44. *Ἐπιτομή Ἀστρονομίας Συγγραφεῖσα ὑπὸ Ἱερωνύμου Λαλάνδ... Μεταφρασθεῖσα... παρὰ Α. Δ. τοῦ Φιλιππίδου*, τ. 1, Βιέννη 1803, σ. xliii. Ὁ Φιλιππίδης, ἀπὸ τὸ Ἰάσι, ἐξασφαλίζει τὴν ἀποστολὴ τῶν σημειώσεων τοῦ Lalande χάρις στὶς φροντίδες τοῦ Barbié du Bocage. Ὁ Lalande, ἐνοχλημένος ἀπὸ τὴν καθυστέρηση τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου, μένει τελικὰ ἱκανοποιημένος μὲ τὴν ἐκδοσὴ τῆς. Ὁ ἴδιος εἶχε ἀναφερθεῖ στὴ μεταφραστικὴ πρόθεσιν τοῦ μαθητῆ του στὸ: «*Histoire de l'Astronomie pour l'année IX (1801)*», *Magasin Encyclopédique* (1801), 165. Βλ. *Δανιὴλ Φιλιππίδης-Barbié du Bocage - Ἀριθμὸς Γαζῆς Ἀλληλογραφία (1794-1819)*, ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα 1966, σ. 52, 60 κ.έ. Ὁ B.d.B. πληροφορεῖ ἀντίθετα τὸν Γαζῆ ὅτι ὁ Fourcroy μεταφράζει γαλλικὰ τὶς σημειώσεις τῆς ἐκδόσεώς του στὰ ἑλληνικὰ (*Χημικὴ Φιλοσοφία*, Βιέννη 1802) γιὰ νὰ τὶς χρησιμοποιοῦσι (στὸ ἴδιο, σ. 107).

45. *A.E.* (1818), 500. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶχε βραβευθεῖ ἀπὸ τὴν «Ἐταιρεία τῆς Ἀληθοδιδασκαλίας» («Société pour l'instruction élémentaire») ὡς τὸ ὠφελιμότερο

Στις ενέργειες και τις πρωτοβουλίες που εκδηλώνονται στη διάρκεια του νεοελληνικού διαφωτισμού με κοινό στόχο την πνευματική και πολιτισμική προαγωγή του γένους, διακρίνεται έμφανως ή παρουσία και ή συμβολή του Κοραΐ με την επιμονή, τη διάρκεια, την ευστοχία και την αποτελεσματικότητά της. Κορυφαῖος εκπρόσωπος λογίου εμπόρου, ο Κοραῖς ασχολεῖται με ποικίλους τρόπους με την καλλιέργεια τῆς παιδείας: ἴδρυση καὶ ἀνασυγκρότηση σχολείων καὶ βιβλιοθηκῶν, ἐγκατάσταση τυπογραφίας, ἀγορὰ καὶ ἀποστολὴ βιβλίων με στόχο τὴ συγκρότηση συλλογῶν, ἀνάπτυξη τῆς ἐκδοτικῆς παραγωγῆς.

Ἐπιδιώκοντας τὴν ἀνανέωση τῆς γνωριμίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ με τοὺς προγόνους του καὶ παράλληλα τὴ «μετακένωση» τῆς δυτικῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα, ὁ Κοραῖς συνδέει τὴν ἐθνικὴ ἀναγέννηση καὶ τὴν προθυμίαν ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα με τὸν πολλαπλασιασμό τῶν βιβλίων καὶ τὴ διάδοση τῶν μεταφράσεων. Ἀνασκειάζοντας τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ «ἀμαθοῦς» ποὺ πρόσφατα εἶχε ἀποδώσει ὁ Γερμανὸς J. S. Bartholdy στοὺς νεοέλληνες, ὁ Κοραῖς σημειώνει: «Ὁ καλὸς οὗτος Βαρθόλδους ἔκλεισε τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν φανεράν τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους προθυμίαν νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα, προθυμίαν ἀποδεδειγμένην ἀπὸ τόσας σοφῶν ἀλλογλώσσων συγγραμμάτων μεταφράσεις, ὅσαι ἐκδίδονται καθ' ἡμέραν».⁴⁶

Γιὰ λόγους βιοποριστικούς ἐπιδίδεται ὁ ἴδιος, τὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του στὸ Montpellier καὶ τῆς μετέπειτα παραμονῆς του στὸ Παρίσι, σὲ μεταφράσεις θεολογικῶν ἔργων στὰ ἑλληνικὰ καθὼς καὶ ἱατρικῶν συγγραμμάτων ἀπὸ τὴ γερμανικὴ καὶ τὴν ἀγγλικὴ γλώσσα στὴ γαλλικὴ. Μετάφρασμα εἶναι ἡ πρώτη του τυπωμένη ἐργασία, ἡ Ὁρθόδοξος διδασκαλία τοῦ μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνα (Λιψία 1782). Τὸν ἴδιο χρόνο ἔγινε καὶ ἄλλη ἐκδοση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Πολυζῶη Λαμπανιτζιώτη. Στις πρώτες του ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Πρωτοψάλτη, ὁ Κοραῖς ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὰ θέματα τῆς ἐκδοσης καὶ τῆς διανομῆς τῆς μετάφρασης, ποὺ γρά-

πρὸς χρῆσιν τοῦ «κοινοῦ λαοῦ» καὶ μεταφράσθηκε σὲ πολλὲς γλώσσες. Γιὰ τὶς μεταφράσεις καὶ τὶς διασκευὲς τοῦ ἔργου στὰ ἑλληνικὰ στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰ. βλ. Β. Πάτσιου, «L.-P. Jussieu, Simon de Nantoua (1818). Ἡ περιπλάνηση τοῦ ἀγαθοῦ εμπόρου καὶ οἱ ἀφηγηματικὲς προσαρμογὲς τῆς στὰ ἑλληνικά», Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου «Λογοτεχνία καὶ Ἱστορία» (Τμῆμα Γαλλικῆς γλώσσας καὶ Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 9-11 Ὀκτ. 1992) (ὑπὸ ἐκδοση).

46. Α. Κοραῖς, «Τὰ εἰς τὴν ἐκδοσιν [1807] τοῦ Ἱσοκράτους Προλεγόμενα», *Προλεγόμενα*, τ. Α', σ. 221-222, σημ. 2. Γιὰ τὸ ρόλο τῶν μεταφράσεων στὴν παιδεία καὶ τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνισμοῦ, βλ. τὸ ἴδιο, σ. 313.

φηκε για να μη θεωρούν οι Ευρωπαίοι τους "Ελληνες υποδεέστερους ως «άκατηχήτους». Θεωρώντας προτέρημα του κειμένου του τη συμφωνία με το πρωτότυπο, χωρίς προσθήκες και αφαιρέσεις, ο Κοραής αναστατώνεται με την «άθλια», όπως την χαρακτηρίζει, έκδοση του Λαμπανιτζιώτη. Η τιμή του βιβλίου (ένα γρόσι), ή αδιαφορία στην αγορά και ο άργος ρυθμός πώλησης απογοητεύουν τον μεταφραστή: «με περισσοτέραν εύκολίαν πωλούνται του Γαδάρου αἱ φυλλάδες, πάρεξ τὸ πόνημα ἐνὸς σοφοῦ Ἀρχιερέως μεταφρασθέν, ἂν ὅχι ἀπὸ σοφόν, με ἐπιμέλειαν ὅμως καὶ ζήλον».⁴⁷

Στὰ τυπογραφικά, μεταφραστικά και οικονομικά προβλήματα τῶν γαλλικῶν ἐκδόσεων τῶν ἔργων τῶν C. G. Selle, W. Black κ.ἄ. ἀναφέρεται ὁ Κοραής στὴν ἀλληλογραφία του με τοὺς Chardon de la Rochette καὶ Bern. Keun (τὰ ἔτη 1795-1797). Με τὸν Πρωτοψάλτη ὁ τόνος γίνεται ἐξομολογητικός: «Ἀναγκαζόμενος διὰ νὰ σπουδάξω ἡμέραν καὶ νύκτα νὰ κερδαίνω καὶ αὐτὴν τὴν ὀλίγην ζωοτροφίαν, μετέφρασα τέσσαρα συγγράμματα, τρία ἀπὸ τὸ γερμανικὸν καὶ τὸ τέταρτον ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴν διάλεκτον. Ἀφῆνω σε νὰ καταλάβῃς πόσον αὐτὴ ἡ κακοπάθεια τῆς σαρκὸς καὶ τοῦ πνεύματος ἔπρεπε νὰ συντρίψῃ καὶ νὰ καταφθείρῃ τὸ πανάθλιόν μου σῶμα».⁴⁸

Στὸ γαλλικὸ Ὑπόμνημα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος (1803), ὀλιγοσέλιδο ἀποδεικτικὸ δημοσίευμα ἐθνικοῦ περιεχομένου, ὁ Κοραής συγκεντρώνει καὶ ἀπαριθμεῖ τὶς ἐνδείξεις προόδου καὶ φωτισμοῦ τοῦ γένους. Οἱ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Βολταίρου, τοῦ Condillac, τοῦ Montesquieu καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ ἱστορικῶν συγγραμμάτων ἀποτελοῦν ἰσχυρὲς μαρτυρίες τοῦ ρυθμοῦ ἀνάπτυξης τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους.⁴⁹

Προσεκτικὸς παρατηρητὴς καὶ ὑποκινητὴς τῶν πνευματικῶν δραστηριοτήτων τῶν ὁμογενῶν του, ὁ Κοραής μέσα ἀπὸ τὶς διάσπαρτες μνεῖες τῆς Ἀλληλογραφίας, τῶν Προλόγων καὶ τῶν Προλεγομένων του ἐκφράζει τμηματικὰ μιὰ συνολικὴ θεωρητικὴ καὶ κριτικὴ προσέγγιση τῶν μεταφρά-

47. Α. Κοραής, *Ἀλληλογραφία*, τ. Α', σ. 57. Βλ. καὶ τὸ ἴδιο, σ. 29, 33, 37-40, 72-73, 85.

48. Στὸ ἴδιο, σ. 498. Πβ. καὶ τὴν Αὐτοβιογραφία τοῦ Κοραῆ στὰ *Προλεγόμενα*, τ. Α', σ. κγ', καθὼς καὶ Α. Μάμουκας, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς Βίος καὶ Ἔργα*, Ἀθήνα 1989, σ. ιβ'.

49. Ὁ Κοραής γράφει στὸν Βασιλεῖο (ἐπιστολὴ ἀπὸ 23.2.1803) σχετικὰ μετὰ τὴ σκοπιμότητα τοῦ Ὑπομνήματος: «ἄλλον σκοπὸν δὲν εἶχα παρὰ νὰ δείξω, ὅτι τοῦ γένους ἡ κατάστασις ἤλλαξε· ἐν ἀπὸ τὰ φαινόμενα, τὰ ὅποια ἀποδείχνουσι τὴν μεταβολὴν ταύτην, εἶναι καὶ ἡ μετὰφρασις τῶν ὠφελίμων βιβλίων», *Ἀλληλογραφία*, τ. Β' (1966), σ. 71.

σεων πού ἀφορᾷ τὴ διατύπωση καὶ τὸ περιεχόμενο (ὠφέλιμο, χρήσιμο ἢ ἀναγκαῖο) καθὼς καὶ τὴ γραμματικὴ, τὴ ρητορικὴ, τὴ λεξικογραφία⁵⁰ καὶ τὴ σύνταξη τῆς γλώσσας.

Ἐνα ἀπὸ τὰ μέσα τῆς «διορθώσεως» τῆς γλώσσας, ἡ μετάφραση πρέπει νὰ ἐπιδιώκει τὴ σαφήνεια καὶ τὴν εὐφράδεια, δηλαδὴ τὴ σύνταξη καὶ τὴ συμπλοκὴ τῶν λέξεων πού προκαλεῖ «ἡδονή» στὴν ἀκοή. Ἡ ἐκλογή καὶ ἡ τεχνικὴ σύνθεσή τους ὁδηγεῖ στὴ χρῆση τοῦ «πιθανοῦ» (πειστικοῦ καὶ καλ-λωπισμένου) λόγου: «Ἐχετε, φίλοι νέοι, μυρίας ἀφορμὰς νὰ γυμνάξεσθε εἰς τὴν γραμματικὴν καὶ ρητορικὴν τῆς γλώσσας τελείωσιν, ἐπειδὴ κατα-γίνεσθε καθημέραν εἰς τὸ ἀξιέπαινον τῆς μεταφράσεως τῶν ἀλλογλωσσῶν βιβλίων ἔργον· δι' αὐτά, καὶ προλεγόμενα συνθέτετε, καὶ σημειώσεις ἀναγ-κάξεσθε νὰ γράφετε. Ἐὰν εἰς ὅ,τι γράφετε παρὰ μόνον τὸν πρέποντα... τῆς κοινῆς ὠφελείας σκοπὸν ἄλλον δὲν ἔχετε, πρέπει νὰ τὸ γράφετε πιθανῶς».⁵¹ Τὸ «πραγματικὸν» μέρος τῶν λεγομένων (τὰ νοήματα) καὶ τὸ «λεκτικόν» (τὰ ὀνόματα) πρέπει νὰ εἶναι ἀξιόλογα, οἰκεῖα καὶ ἀρμόζοντα.

Οἱ ἰδιωματισμοί, ἡ ἀφαίρεση τῶν «ἐμφυτων» καλῶν τῆς γλώσσας καὶ ἡ ἄκριτη συμπλοκὴ ἐλληνικῶν συντάξεων μὲ τίς κοινὲς μεταμορφώνουν τὸν χαρακτήρα τοῦ λόγου σὲ σκοτεινόν, τραχὺ καὶ ἀηδὴ. «Ἐχομεν μεταφράσεις· ἀλλὰ τίς δύναται νὰ τὰς ἀναγνώσῃ; ἄλλαι εἶναι γραμμέναι τυραν-νικῶς καὶ ὀλιγαρχικῶς, διότι ἐξελληνίζουσι τὴν γλῶσσαν ἄμετρα... ἄλλαι ἐγράφησαν δημογωγικῶς· ἡγουν ἐξεχυδάϊσαν τόσον τὴν γλῶσσαν, ὥσάν νὰ μὴν ἦσαν εἰς τὸ ἔθνος ἄλλοι παρὰ ξυλοφόροι καὶ ὕδροφόροι.»⁵²

Ἡ μετάφραση πρέπει νὰ εἶναι προσαρμοσμένη στὸν ἰδιάζοντα χαρακτή-ρα τῆς «μέσης καὶ μετριόφρονος» κοινῆς ἐλληνικῆς καὶ νὰ ἐπιδιώκει τὴν

50. Γιὰ τὴ μάθηση τῶν «καλῶν γραμματικῶν» χρειάζεται ἓνα καλὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς. Ἰκανὴ ὕλη γιὰ τὴ σύνταξή του μπορεῖ νὰ συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸ προσεκτικὸ ἀπάνθισμα λέξεων καὶ φράσεων τῶν μεταφράσεων. Πβ. Α. Κοραῆς, «Τὰ εἰς τὴν ἔκδοσιν [1809] τῶν Βίων τοῦ Πλουτάρχου Προλεγόμενα», *Προλεγόμενα*, τ. Α', σ. 328.

51. Α. Κοραῆς, «Τὰ εἰς τὴν ἔκδοσιν [1807] τοῦ Ἰσοκράτους Προλεγόμενα», *δ.π.*, σ. 235.

52. Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 129. Ὁ Κοραῆς ἐπανέρχεται στὸ θέμα τῆς γλώσσας τῶν μεταφράσεων μὲ διάφορες ἀφορμές. Σχολιάζοντας ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου (ἀπὸ 26.3.1805) παρατηρεῖ: «Ἐχεις, φίλε μου, μέγα δίκαιον λέγων, ὅτι δὲν ἐνοστιμεύθης ἀκόμη μετάφρασιν... Οἱ Ἱταλισμοὶ καὶ Γαλατισμοὶ πολιορκοῦσι παν-ταχόθεν τὴν δυστυχεστάτην ἡμῶν γλῶσσαν· καὶ μὴτ' ἐγὼ δὲν δύναμαι νὰ προβλέψω πού ἔχει νὰ καταντήσῃ ἡ Βαβελικὴ αὕτη ἀκρισία καὶ σύγχυσις», *στὸ ἴδιο*, σ. 253. Πβ. καὶ *Προλεγόμενα*, τ. Α', σ. 39, 48-49 καὶ 328 ὅπου ἡ ἀναφορὰ στὴ «μειζοβάρβαρη» γλῶσσα τῶν μεταφράσεων.

ἀκριβή μεταφορά τῶν ἐννοιῶν ἀκολουθώντας τὴν «καταλληλία τῶν φράσεων μὲ τὰς ἰδέας». Ἡ σύνθεσις καὶ ἡ συναρμογὴ τοῦ ὕφους ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Ἕλληνα μεταφραστὴ ἓνα ἐπιπλέον βάρος, ἀφοῦ ἡ γλώσσα του δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ τοῦ παρέχει τὸ ἐκφραστικὸ ὄργανο ποὺ τοῦ χρειάζεται: «εἰς τὰ ἔχοντα γλῶσσαν σταθερὰν καὶ κανονισμένην ἔθνη ὁ μεταφραστὴς δὲν ἔχει ἄλλο χρέος, πλὴν τὸ νὰ ἐκφράσῃ πιστῶς καὶ ὅσον εἶναι δυνατόν κομψῶς τὰς ἐννοίας τοῦ μεταφραζομένου συγγραφέως. Ἀπὸ μᾶς... ὅστις ἀναλαμβάνει βάρος μεταφραστοῦ, φορτίζεται βάρος διπλοῦν, νὰ ἐκφράσῃ πιστῶς τὰς ἐννοίας, καὶ νὰ ξέη, ν' ἀκονίζῃ καὶ νὰ μετακονίζῃ πᾶσαν ὥραν καὶ στιγμήν, εἰς πᾶσαν περίοδον καὶ φράσιν, ἐνταυτῷ καὶ τὸ ἐργαλεῖόν του διὰ νὰ τὸ καταστήσῃ ἱκανὸν εἰς τὴν ἐκφρασιν ταύτην».⁵³

Ἡ κατάστασις τῆς γλώσσας⁵⁴ μαζὶ μὲ τὴν ἔλλειψιν τῶν κατάλληλων βοηθημάτων πολλαπλασιάζουν τὶς πιθανότητες σφαλμάτων καὶ ἐνισχύουν τὴν ἀδυναμία τοῦ μεταφραστῆ. Τὸ «ἀνώμαλο» ὕφος, ἡ «τυραννικὴ» γλώσσα, οἱ ἄστοχες προσθῆκες καὶ οἱ «ἀναιδεῖς» σφετερίσεις παραθεμάτων ἀπὸ τοὺς ξένους συγγραφεῖς χαρακτηρίζουν τὶς πρώτες ἀδόκιμες μεταφραστικές προσπάθειες, ποὺ παραμένουν ὡστόσο ὠφέλιμες καὶ ἀντιμετωπίζονται γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὶς περισσότερες φορές μὲ ἀνοχὴ καὶ ἐπιείκεια.

Στὴ διατύπωσις τῶν προβληματισμῶν τοῦ ὁ Κοραῆς συναντᾷ σύντομη κριτικὴ παράδοσις τῶν μεταφράσεων. Ὑπογραμμίζοντας τὴν ἀνάγκη τοῦ γένους γιὰ σαφή, πλήρη καὶ εὐκατάληπτα μαθηματικὰ συγγράμματα, ὁ Μοισιόδαξ σχολιάζει τὴν ἐπιλογὴ τῶν συνεπτυγμένων καὶ καινότροπων *Μαθηματικῶν Στοιχείων* τοῦ Segner (Λιψία 1767) ἀπὸ τὸν Βούλγαρη: «Ὁ μέγας Εὐγένιος ἐκοπίασε πάντως μεγάλως μεταγλωττίζων τὸν εἰρημένον συγγραφέα, πλὴν ἐκοπίασε πρὸς δόξαν μόνον τοῦ Σεγνερίου, οὐχὶ ὅμως καὶ πρὸς ὄφελος τοῦ Γένους».⁵⁵ Ὁ Καταρτζῆς, θεωρώντας κύρια

53. Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 302.

54. «Ὅσοι ζῶμεν τὴν σήμερον εἴμεθα πρῶτοι ἐργάται (εἰς τὴν χρονικὴν τάξιν) γλώσσης ἀκόμη ἀνεργάστου... τῆς ὁποίας ἡ δυσκολία φυσικὰ πρέπει ν' αὐξάνη ὅταν καὶ ὁ γράφων δὲν ἐκφράζῃ ὅσα συλλογίζεται, ἀλλὰ μεταφράζει τοὺς λογισμοὺς τῶν ἄλλων», στὸ *ἴδιο*, σ. 500.

55. Ι. Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία...*, σ. 43. Ἐναντίον τῶν μεταφραστικῶν ἐπιδόσεων τοῦ Βούλγαρη ἔχει στραφεῖ καὶ ὁ Ψαλίδας: «αὐτὸς ἐκοπίασε τόσον καιρὸν... διὰ νὰ γίνῃ δοῦλος ἐνὸς παλαιοῦ ποιητοῦ Λατίνου δηλαδὴ τοῦ Βιργιλίου, καὶ ἐνὸς Γερμανοῦ Μαθηματικοῦ, μεταφράζοντας τοῦ μὲν τὴν νηστικὴν, ξηρὰν καὶ ἰσχνὴν Ἀριθμητικὴν, καὶ Γεωμετρικὴν, τοῦ δὲ τὴν φυγὴν τοῦ Αἰνείου ἀπὸ τὴν Τρωάδα εἰς τὴν Ρώμην, καὶ τὰ Γεωργικὰ του», Α. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα* (1795): ἐπιμ. Α. Ἀγγέλου, Τρόγκεν (Ἐλβετία) 1951, σ. 19. Ματαιοπονία θεωρεῖ τὴ μετάφραση τοῦ Βιργιλίου καὶ ὁ Κο-

μεταφραστική ἀρετή τῇ διατήρηση τῆς χάρις καὶ τῆς ζωντάνιας τοῦ πρωτότυπου καὶ ὅχι τὴν κατὰ λέξη μεταφορὰ τῶν μερῶν τοῦ λόγου στὰ οἰκεῖα καὶ ἀνάλογα μέρη του, ἐπιμένει στὴ σημασία τῆς αὐτονομίας τοῦ μεταφραστικοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου, ποὺ ἀποκτᾷ δική του αἰσθητικὴ ἀξία: «Ἐφταξά νὰ λάβω ἰδέα καλῆς μετάφρασις καὶ νὰ κάμω θεωρία ἀπάνου σ' αὐτήν, ὥσάν ὅπου εἶδα τὸ Γαζῆ νὰ μεταφράζῃ τὸν Κικέρωνα "Περὶ γήρωνς" (1517→) καὶ νὰ 'ναι ὁμορφότερο τὸ ἑλληνικό».⁵⁶

Στὸ αἰσθητικὸ σύστημα τοῦ Κωνστ. Οἰκονόμου, τὰ *Γραμματικά* (ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κοραῖ γιὰ τὰ γλωσσικὰ καὶ τὰ πνευματικὰ ζητήματα), ἡ μετάφραση συμπλέκεται μὲ τὶς εἰσχωγικὲς προτάσεις γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴ θεωρία τῆς ποιητικῆς. Ἡ μετάφραση, ὅταν ἀκολουθεῖ τὶς λεκτικὲς ἀρετὲς τῆς τάξης καὶ τῆς ἀρμονίας, μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν τελειοποίησιν τῆς γλώσσας· τὸν ἐνδεχόμενον κίνδυνον εἰσχωγῆς ξένων ἰδιωματισμῶν ἀποτρέπει ἡ σπουδὴ καὶ ἡ μάθησις τῆς γλώσσας τῶν προγόνων. Οἱ κόποι τῶν φιλογενῶν μεταφραστῶν γίνονται ἀξιεπαινοὶ ὅταν ἐπιτύχουν τὴν ἀρμονικὴ στιχουργία καὶ τὴ γλαφυρότητα.⁵⁷

Ὁ Κούμας, μὲ μεταφράσεις καὶ ἐρανίσματα ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, συντάσσεται ἐγκαίρως μὲ τὸν «ἀκριβῆ» φιλόλογο καὶ «φρόνιμο φιλόσοφο» Κοραῖ: «Μετὰ τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων ἐκυρίευσαν τότε τὸν Κούμαν καὶ οἱ αὐτοσχέδιοι στοχασμοὶ τοῦ Κοραῖ... Μεταφράσας καὶ ἐκδοὺς... τὴν Χημικὴν τοῦ Γάλλου Ἀδῆτου ἐπροσπάθησε νὰ περιπατήσῃ τὸν δρόμον του, ὅσον ἡδύνατο».⁵⁸ Ὁ Πρόλογος τῆς μετάφρασῆς του αὐτῆς τοῦ ἐξασφαλί-

ραῖς (*Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 167) γιατί ὁ μεταφραστὴς «πρὶν λάβῃ εἰς χεῖρας τὸν κάλαμον δὲν ἔκρινεν ὅτι ἐπεχειρεῖ πρᾶγμ' ἀδύνατον».

56. Δ. Καταρτζής, «Πρόλογος στὴ μετάφραση τοῦ Ρεάλ», *ὁ.π.*, σ. 313-314· πβ. καὶ σ. 325.

57. Πβ. Κ. Οἰκονόμος, *Γραμματικῶν... Βιβλία Α'*, τ. 1, Βιέννη 1817, σ. ν'-να'. Ὁ Οἰκονόμος ξεχωρίζει γιὰ τὸ αἰσθητικὸ τοῦς ἀποτέλεσμα τὶς μεταφράσεις τοῦ Ταρτούφου ἀπὸ τὸν Κοκκινάκη (Βιέννη 1815) καὶ τοῦ Θανάτου τοῦ Ἀβελ τοῦ Gessner ἀπὸ τὸν Γ. Μανουῆλ ἢ Ἐμμανουῆλ (Λιψία 1795), στὸ ἴδιο, σ. 444, 447. Πβ. *Α.Ε.* (1811), 357 ὅπου τὸ ἐργογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ μεταφραστῆ, καὶ Γ. Βελουδῆς, «Ἡ παρουσία τοῦ Salomon Gessner στὴ λογοτεχνία τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ», *Ὁ Ἑραριστὴς* 11 (1974), 26. Στὴ δική του, προσαρμοσμένη «πρὸς τὸν ὁμογενῶν τὰ ἦθη» μετάφραση τοῦ Φιλάρη (Βιέννη 1816), ὁ Οἰκονόμος ἀναφέρεται μὲ σχόλια ἐπεξηγηματικὰ καὶ κριτικὰ τῆς γαλλικῆς πρωτότυπης ἐκδόσεως (σ. 418, 444).

58. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη 1832, σ. 587. Βλ. καὶ *Χημείας Ἐπιτομή... Πέτρου Αὐγούστου Ἀδῆτου... Μεταφρασθεῖσα... ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα*, Μέρος Α', Βιέννη 1808, σ. ζς' κ.ε. Ὁ μεταφραστὴς συμβουλεύει τοὺς ὁμογενεῖς νὰ ἀκολουθοῦν τὶς νοθεσίες τοῦ «κλεινοῦ» ἀνδρὸς στὸν καλὸ ἀγῶνα «τῆς ἐνώσεως τῆς Γραμματικῆς μετὰ τῆς Φιλοσοφίας». «Ἀπὸ τοῦ Κούμα τὴν φρό-

ζει γρήγορα την αντιπάθεια τῶν αντιπάλων τοῦ Κοραΐ. Ἀνώνυμος στόχος στὸν Γεωργιάδη, ὁ Κούμας θὰ κριθεῖ λίγο ἀργότερα γιὰ τὸ «ἀσυνάρτητο» ὕφος καὶ τὰ «ἀσυλλλόγιστα παραλαλήματα» τῆς *Φυσικῆς* του ἀπὸ τὸν Δούκα.⁵⁹ Ἀπαντώντας στὶς ἐπικρίσεις τοῦ τελευταίου, ὁ Κούμας θὰ ὑπερασπισθεῖ τὸν τρόπο τῆς «ἀνακαινουργήσεως» τῆς κοινῆς διορθωμένης γλώσσας ἀπὸ τὸν Κοραΐ, καὶ θὰ προβάλλει μετὰξὺ ἄλλων ὡς ἐνδείξεις καλαιοθησίας τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων τὶς σαφεῖς καὶ εὐκατάληπτες μεταφράσεις τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Γολσμύθ (Βιέννη 1806) καὶ τῆς Σοανικῆς *Φιλοσοφίας* (Βενετία 1804) ἀπὸ τὸν Δημ. Ἀλεξανδρίδη καὶ τὸν Γρ. Κωνσταντᾶ ἀντίστοιχα.⁶⁰

Ὁ «ἄσφατος καὶ ιδιότροπος» Φιλίππιδης, μεταφραστὴς βιβλίων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, συγκεντρώνει τὶς ἐπικριτικές του παρατηρήσεις στὰ Ἐπιλεγόμενα τῶν ἔργων του. Ἡ συγκεκριμένη ἡλικία (ἡ νεότης), ἡ στέρξη τῆς λογικῆς καὶ ἡ «δοξοθηρία» ἀποτελοῦν τὶς προϋποθέσεις καὶ τὰ κίνητρα ὧν στρέφονται, μόλις τελειώσουν τὸ σχολεῖο, στὶς μεταφράσεις. Ἡ ἄγνοια τῆς «ἀττικῆς» γλώσσας (ποὺ συγγενεὺς μὲ τὴν ὁμιλούμενη «αἰολοδορικὴ») ἐπιβεβαιώνει καὶ ἐπιτείνει τὴν «αὐθάδεια» τοῦ ἐγχειρήματος.⁶¹

Ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς μετάφρασης ἔχουν ἀπασχολήσει εὐκαιρικά ἢ συστηματικά καὶ ἄλλους ἐκπροσώπους (καὶ ἀντιπάλους) τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Γεωργιάδης στὸν πρόλογο δικῆς του μετάφρασης περιγράφει μὲ εὐστοχία καὶ πληρότητα τὰ ἐφόδια τοῦ ἐπαρκοῦς μεταφραστῆ: θὰ πρέπει νὰ γνωρίζει μὲ ἀκρίβεια τὴ δική του καὶ τὴν ξένη γλώσσα (ἡ ἐκμάθησή της προηγεῖται καὶ δὲν συμβαδίζει μὲ τὶς μεταφραστικὲς ἐνασχολήσεις), τὸ ἀντικείμενο ποὺ πραγματεύεται τὸ μεταφραζόμενο βιβλίο καθὼς καὶ τὴν κατάστασή τοῦ γένους του ὡς πρὸς τὴ σχετικὴ τέχνη ἢ ἐπιστήμη.⁶²

νησιν ἐλπίζω μεγάλα καλά», ἔγραφε καὶ ὁ Κοραΐς στὸν Βασιλείου (ἐπιστολὴ ἀπὸ 24.9.1810), *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 51.

59. Βλ. τὸν Πρόλογο στὴ μετάφραση τοῦ Ἀναστ. Γεωργιάδη τῆς *Ἀνθρωπολογίας* τοῦ J. D. Metzger (Βιέννη 1810) καὶ «Ἀργὼ ἢ Ἐπιστάσιαι τινὲς κριτικαὶ» στὸ: *Ἡρωδιανοῦ... Βιβλία ὁκτώ... ἐκδοθέντα ὑπὸ Νεοφύτου Λούκα*, Βιέννη 1813, σ. ιη' κ.έ.

60. Κ. Μ. Κούμας, «Διατριβὴ εἰς κατηγορίας τινὰς τῆς τοῦ Δούκα Ἀργού», *Α.Ε.* (1813), 290. Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις στὴν «Ἀργὼ» τοῦ Δούκα βλ. καὶ τὸ ἴδιο, σ. 177-180. Παράρτημα σ. 57-92.

61. Βλ. Δ. Φιλίππιδης, *Γεωγραφικὸν τῆς Ρομουνίας*, τ. 1, Μέρος Β', Λυψία 1816, σ. 9. Ἐπιτομὴ τῶν *Φιλιππικῶν* τοῦ Πομπηίου Τρόγον, Λυψία 1817, σ. 7, 9.

62. Ἰωάννου Λανύλου *Μεστέρον, Ἱατροφιλοσοφικὴ Ἀνθρωπολογία...*, σ. κς'-κς'.

Οί φιλολογικὲς ἔριδες καὶ οἱ διαφωνίες γύρω ἀπὸ τὴ γλώσσα (ἀνθρᾶ καὶ φυσικὰ ρωμαϊκὰ, κοινὴ, ἄττικὴ ἢ αἰολοδορικὴ), καθὼς καὶ ἡ ἀκαιρὴ μεταιοπωνία τῆς ἀκριτοῦς καὶ ἀμέθοδης μεταφορᾶς γνώσεων, ὅταν τὸ γένος πᾶσχει ἀπὸ ἐνδοια ἰδεῶν, ὁδηγοῦν στὴ σύγχυση καὶ τὴν ἀμάθειαν. Ἡ συγγραφὴ καὶ ἡ μετάφραση τῶν κατάλληλων συγγραμμάτων, ὠφέλιμων καὶ καταληπτῶν ἀπ' ὅλους, γίνεται ἄξιο παράδειγμα μίμησης: «Ἄς ἐνωθοῦν οἱ φιλόλογοι... μὲ τὸν σύνδεσμον ἀμοιβαίας τιμῆς... καὶ ἃς ἐκλέξωσι νὰ μεταφράσωσιν ἢ συγγράψωσιν ἐγχειρίδια εὐκατάληπτα... Ἡθικῆς, γενικῆς Ἱστορίας, Γεωγραφίας, Ἀρχαιολογίας κ.τ.λ. ὅσα λείπουσιν εἰς τὸ γένος... Ἄς λείψωσιν αἱ ὀγκώδεις Γραμματικαί, ἃς λείψωσιν αἱ Ἑρμηνεῖαι εἰς τὸ δ' τοῦ Θεοδώρου, εἰς τὰ Μόρια κτλ. τὰ ὅποια κατηνάλωσαν τόσον πολῦτιμον καιρὸν τῶν Συγγραφέων, χωρὶς νὰ φέρωσι τόκον εἰς τὴν Ἀποθήκην τοῦ πολιτισμοῦ καὶ πρόοδον εἰς τὰς ἰδέας τοῦ γένους».⁶³

Στὰ τέλη τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ οἱ φωνές διαμαρτυρίας πυκνώνουν. Ἡ ἄστοχὴ ἐπιλογὴ τῶν ξένων προτύπων, τὸ ἀκατάληπτο ὕφος τῆς μετάφρασης, οἱ γαλλισμοί, οἱ σολοικισμοί καὶ οἱ βαρβαρισμοί στὴ γλώσσα σχολιάζονται ἐντονότερα καὶ ἐκτενέστερα. Ἡ ἀνοχὴ καὶ ἡ ἐπιείκεια ποὺ συναρτοῦσαν τὴ μετάφραση μὲ τὴ σκοπιμότητα καὶ τὴν ὠφέλεια τοῦ γένους ἀρχίζουν νὰ ὑποχωροῦν μπροστὰ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς καλαισθησίας. Τὸ κριτικὸ ἐνδιαφέρον μετατοπίζεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο —ἀναγκαῖο καὶ χρήσιμο— στὸν χαρακτήρα τοῦ λόγου —κομψὸς καὶ χαρίεις. Ἡ πρόθεση καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ μεταφραστῆ δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ἐξισοροπῇ τὴν ἑλλειψὴ συνθετικῆς εὐφυΐας: «ἦταν καιρὸς, ὅπου τὴν ἡ ἀπειροκαλία μᾶς ἔκαμνε νὰ ἀποδεχώμεθα μετ' εὐφημίας ὅλους τοὺς κόπους τῶν φιλομούσων· τὴν ὁμῶς ἡ αἴσθησις τοῦ καλοῦ μᾶς κατέστησε δυσκολωτέρους, καὶ εἴθε ν' αὐξήσῃ καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ».⁶⁴

ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ

«Τὸ βιβλίον ἐμεταφράσθη, τὸ πλεῖστον μέρος, ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ· ἀλλ' ἄλλη ἡ κατάστασις τῶν Γάλλων καὶ ἄλλη ἡ τῶν Γραικῶν... διὰ νὰ γένῃ λοιπὸν χρήσιμον εἰς τοὺς Γραικοὺς ἔπρεπε τοιαῦτα μόνον νὰ περιέχῃ, ὅποια καὶ εἰς αὐτοὺς ὑπάρχουν καὶ νὰ ὑπάρχωσιν ἐμποροῦν, σημειῶνε καὶ ὁ κριτικὸς τῆς *Οἰκονομίας* τοῦ Γοβδελά (Βιέννη 1816) στὸν *Λ.Ε.* (1816), 173. Γιὰ τίς προϋποθέσεις τῆς «καλῆς» μετάφρασης, βλ. καὶ *Λ.Ε.* (1812), 302· (1817), 407. Ἀπὸ τίς στήλες τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ, μὲ ἀφορμὴ βιβλιοκρισίες μεταφρασμένων ἔργων, γίνονται ἀργότερα ἀναφορὰς στὴ μεταφραστικὴ «μανία» καὶ τὰ «ἄθλια» ἀποτελέσματά της: 1819, σ. 93 κ.ε., 217-218.

63. Ζ. Πάπ, «Ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν, ἀκούετω», *Λ.Ε.* (1814), 107-108.

64. *Λ.Ε.* (1820), 115.